

την ίδια ευκολία ότι «ένα αίσθημα αηδιασμένης κόπωσης με καταλαμβάνει σα μās λέγουν ότι οφείλουμε να πούμε τί έννοούμε με τή λέξη παιδεία». 'Ο Κόναντ άπ' τήν πλευρά του είναι «έτοιμος να όρίσει τήν εκπαίδευση σαν αυτό που γίνεται στα σχολεία και στα κολλέγια»⁹⁴. Αν αυτό δέν άποτελεί όλοσχερῆ κι άνεπιφύλαχτη άπάρνηση όλόκληρης τῆς οδμανιστικής παράδοσης τῆς ανθρωπότητας, τότε τί είναι, παρακαλούμε;

94. Αναφέρεται στο Δελτίο του Συμβούλου για τή Βασική Έκπαίδευση, 'Ιανουάριος 1960.

Τὸ παράλογο σύστημα

I

Εἶναι οὐσιώδεις χαρακτηριστικὸ τοῦ καπιταλισμοῦ ὅτι τόσο τὰ ἀγαθὰ ὅσο καὶ ἡ ἐργατικὴ δύναμη ἀγοράζονται καὶ πουλιούνται κατὰ κανόνα στὴν ἀγορά. Σὲ μιὰ τέτια κοινωνία, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ άτομα κατευθύνονται ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνταλλαγῆς ἰσοδύναμων, τὴν ἀρχὴ τοῦ *quid pro quo*¹ — ὄχι μόνο στὰ οἰκονομικὰ ζητήματα ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες πλευρὲς τῆς ζωῆς.

Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοδύναμης ἀνταλλαγῆς ἐφαρμόζεται ἢ ἐφαρμόστηκε ποτὲ γενικὰ στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία. Ὅπως ἔδειξε τόσο πειστικὰ ὁ Μάρξ στὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφάλαιου», ἡ πρωταρχικὴ συσσώρευση συντελέστηκε μὲ τὴ βία καὶ τὴν ἄρπαγὴ, καὶ ἡ ἴδια μέθοδος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ καθημερινὴ χρῆση σ' ὅλες τὶς ἐξαρτημένες ἀπ' τὸν καπιταλισμὸ ἀποικιακὲς καὶ μισοαποικιακὲς χῶρες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἰδεολογικὴ κυριαρχία τοῦ *quid pro quo* γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἀπόλυτη. Στὶς μεταξὺ τους σχέσεις καὶ σ' αὐτὰ πού διδάσκουν σὲ κείνους πού ἐξουσιάζουν, οἱ καπιταλιστὲς ἐφαρμόζουν πέρα γιὰ πέρα τὴν ἀρχὴ τοῦ *quid pro quo* τόσον σὰν ὁδηγοῦ δράσης, ὅσο καὶ σὰν κανόνα ἠθικῆς.

Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ καθρεφτίζει ἓνα σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρὸς στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Μόνο πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση τῆς ἰσοδύναμης ἀνταλλαγῆς ἦταν δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ πιὸ ὀρθολογικὴ χρησιμοποίηση τῶν ἀνθρώπινων καὶ ὕλικῶν πόρων πού καὶ ὑπῆρξε τὸ κεντρικὸ ἐπίτευγμα τοῦ καπιταλισμοῦ². Ταυτόχρονα δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ποτὲ ὅτι ἡ λογικὴ

1. *Quid pro quo* = ἡ λατινικὴ αὐτὴ ἔκφραση σημαίνει ἀνταπόδοση ἐναντι ἀνταλλάγματος, ἀνταπόδοση ἴσων. Δηλαδή εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἔκφραση ἀνταλλαγῆς ἰσοδύναμων, γι' αὐτὸ καὶ πιὸ κάτω τὴν ἀφήνουμε ἀμετάφραστη (Σ.Μ.).

2. Ὁ Μάρξ Βέμπερ ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ πανηγυρίσει τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ διπλογραφικοῦ συστήματος, τοῦ κλασικοῦ αὐτοῦ τέκνου τῆς ἀρχῆς τοῦ ἰσοδύναμου, σὰν ὀρόσημο στὴν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας.

του *quid pro quo* είναι λογική καθαρά καπιταλιστική που σ' ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης γίνεται ασυμβίβαστη με τις παραγωγικές δυνάμεις και τις διαμορφωνόμενες σχέσεις παραγωγής. Η άγνοια αυτού του πράγματος και η μετατροπή του *quid pro quo* σε γενικό αξίωμα ορθολογιστικής συμπεριφοράς αποτελεί μια χαρακτηριστική όψη της αστικής ιδεολογίας, ακριβώς όπως ο φαινομενικά ριζοσπαστικός ισχυρισμός ότι στο σοσιαλισμό θα κάνουμε απ' την πρώτη στιγμή χωρίς καμιά ανταλλαγή ισοδύναμων προδίνει μιαν ουτοπιστική αντίληψη των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει μια σοσιαλιστική κοινωνία³.

Αλλά ακόμα και στη διάρκεια της ζωής του καπιταλισμού το *quid pro quo* αποτυγχάνει σαν ορθολογική αρχή οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Η γιγάντια εταιρία αποσπᾶ απ' τη σφαίρα της αγοράς μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας και το υποτάσσει σε έπιστημονικά σχεδιασμένα διεύθυνση. Η μεταβολή αυτή αντιπροσωπεύει μιὰ συνεχή αύξηση της ορθολογικότητας των μερών του συστήματος, αλλά δε συνοδεύεται από καμιά ορθολογική οργάνωση του συνόλου. Αντίθετα, αφού η τιμή των εμπορευμάτων δεν καθορίζεται με βάση το κόστος παραγωγής τους, αλλά έτσι ώστε να αποφέρει το μέγιστο δυνατό κέρδος, η αρχή του *quid pro quo* μετατρέπεται στο αντίθετο της ορθολογικής οργάνωσης της οικονομίας. Γίνεται μιὰ φόρμουλα για τη διατήρηση της σπάνης μέσα σε συνθήκες όπου υπάρχουν δυνατότητες αφθονίας. Οι άνθρωποι και οι υλικοί πόροι παραμένουν απασχόλητοι, επειδή δεν υπάρχει στην αγορά το *quid pro quo* ανταλλαγή με το *quo* της δυνητικής παραγωγής. Αυτό αλη-

3. Ο Μάρξ στην «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα», τονίζει με έμφαση ότι σε μιὰ σοσιαλιστική κοινωνία, η ισοδύναμη ανταλλαγή πρέπει να διατηρηθεί για σημαντική περίοδο σὰ μέτρο για τον αποτελεσματικό καταμερισμό και την αξιοποίηση των ανθρώπινων και υλικών πόρων. Παράλληλα, όμως, η πορεία του σοσιαλισμού προς τον κομμουνισμό απαιτεί μιαν αδιάκοπη πάλη ένα ν τ ί ο ν αυτής της αρχής, με προοπτική την τελική αντικατάσταση της με το ιδανικό «απ' τόν καθένα σύμφωνα με τις ίκανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του». Σε μιὰ πλήρως αναπτυγμένη κομμουνιστική κοινωνία, στην οποία η κοινωνική παραγωγή θα έχει οργανωθεί σὰ μιὰ τεράστια οικονομική επιχείρηση και στην οποία θα έχει ξεπεραστεί σε μεγάλο βαθμό η έλλειψη αγαθών, η ισοδύναμη ανταλλαγή δε θα χρησιμεύει πᾶ σαν αρχή οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας, όπως σήμερα, γιὰ νὰ μετάκινήσει μιὰ κάρεκλα από την κρεββατοκάμαρα μας στο δωμάτιο όπου καθόμαστε, δε χρειάζεται νὰ χρεώσουμε αυτό το δωμάτιο, και νὰ πιστώσουμε αντίστοιχα την κρεββατοκάμαρα με την αξία του επίπλου. Είναι ολοφάνερο πῶς αυτό δε σημαίνει ότι η κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος μπορεί νὰ κάνει χωρίς ορθολογικό υπολογισμό. Αυτό που δείχνει στην πραγματικότητα είναι ότι η φύση του ορθολογισμού που απαιτείται στον οικονομικό υπολογισμό θα υποστεί μιὰ βαθειά αλλαγή. Και αυτή με τη σειρά της δε θα είναι παρά μιὰ εκδήλωση πλήρους μεταμόρφωσης των ανθρώπινων αναγκών και των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία.

θεύει ακόμα κι όταν το πραγματικό κόστος ενός τέτοιου προϊόντος είναι ίσο με το μηδέν. Στην πιο αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ζει μέσα σε βαθειά φτώχεια και στις υπανάπτυκτες χώρες εκατοντάδες εκατομμύρια υποφέρουν απ' τις αρρώστιες και την άσιτία, επειδή δεν υπάρχει μηχανισμός ικανός να πραγματοποιήσει την ανταλλαγή αυτών που οι άνθρωποι αυτοί μπορούν να παραγάγουν με όσα έχουν απελπιστικά ανάγκη. Η έμμονή στο απαραβίαστο της ισοδυναμίας ανταλλαγής, όταν αυτό που πρόκειται ν' ανταλλαχτεί δεν στοιχίζει τίποτε, ή αδυστηρή οικονομία στους πόρους όταν ένα μεγάλο μέρος τους σπαταλάται — όλα αυτά είναι άρνηση του όρθολογισμού που εξέφραζαν αρχικά η έννοια της αξίας και η αρχή του *quid pro quo*.

Η άχρηστευση αυτών των βασικών κατηγοριών της άστικης σκέψης δεν είναι παρά σύμπτωμα της βαθειά αντιφατικής φύσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, της όλοένα και αυξανόμενης σύγκρουσης ανάμεσα στη γρήγορη ανάπτυξη του όρθολογισμού, στην όργάνωση της παραγωγής και τον αμείωτα στοιχειακό χαρακτήρα του συστήματος σά σύνολου⁴.

Αυτή η σύγκρουση αγκαλιάζει όλες τις πλευρές της κοινωνίας. Ένώ ο όρθολογισμός κατάχτησε όλο και περισσότερες περιοχές του συνειδητού, η άνικανότητα της άστικης σκέψης να δει την ανάπτυξη της κοινωνίας σαν ένα σύνολο παράμενε στην ουσία αμετάβλητη, καθρέφτης πιστός του εξετασθητικού πρωτογονισμού και του παραλογισμού του καπιταλιστικού συστήματος.

Γι' αυτό την κοινωνική πραγματικότητα την αντιλαμβάνονται με ξεπερασμένους, άναποδους και φετιχιστικούς όρους. Η άστική ιδεολογία, αδυνατώντας να δικαιολογήσει ένα παράλογο και απάνθρωπο κοινωνικό σύστημα και άνικανη να δώσει άπάντηση στα όλο και πιο έπείγοντα έρωτήματα που κείνο θέτει, προσκολλάται σε έννοιες άναχρονιστικές και έτοιμοθάνατες. Η χρεωκοπία της δεν εκφράζεται τόσο στη δημιουργία νέων φετιχ και μισοαλήθειών, που τώρα μετατρέπονται σε όλοφάνερα ψεύδη. Όσο πιο πολύ αυτά τά φετιχ και οι μισοαλήθειες χάνουν το οποιοδήποτε άληθινό περιεχόμενο που είχαν κάποτε, τόσο πιο επίμονα σφυρηλατούνται σε διαφημιστικά συνθήματα στη λαϊκή συνείδηση.

Ο ισχυρισμός ότι η οικονομία των ΗΠΑ άποτελεί σύστημα έλευθέρης επιχείρησης» είναι μια τέτλια περίπτωση. Σε καμιά περίοδο δεν

4. Σ' όλόκληρο αυτό το κεφάλαιο χρησιμοποιούμε τις λέξεις στοιχειακός (elemental) και στοιχειακή φύση (elementality) για να χαρακτηρίσουμε μια κοινωνία που φαίνεται σαν να υπάκουει σε κανίσχυρες φυσικές δυνάμεις, όπως ο άνεμος και η παλίρροια, στις όποιες οι άνθρωποι μπορεί να προσπαθούν να προσαρμοσθούν, αλλά που δεν μπορούν να θέσουν, κάτω από τον έλεγχό τους.

υπήρξε πραγματικά ελεύθερη ή επιχείρηση, με την έννοια ότι όποιος ήθελε μπορούσε να βάλει μπρός μια δική του επιχείρηση. Και όμως η έννοια περιείχε άλλοτε ένα σημαντικό ποσοστό αλήθειας γιατί υπογράμιζε τη διαφορά ανάμεσα στη σχετική ελευθερία του συναγωνιστικού καπιταλισμού, από τη μία, και τους περιορισμούς που επέβαλαν το σύστημα των καστών και το εμποροκρατικό σύστημα απ' την άλλη. Αφού έχασε εδώ και πολλόν καιρό τον περιορισμένο τίτλο της για φιλαλήθεια και κατάληξε να χαρακτηρίζει, όπως συμβαίνει σήμερα, τη δήθεν «ελευθερία» των γιγάντιων εταιριών να ασκούν αδιατάρακτα την τεράστια μονοπωλιακή εξουσία τους, ή «ελεύθερη επιχείρηση» μετατράπηκε σ' ένα σύνθημα που δεν έχει τη δύναμη να περιγράψει ή να ερμηνεύσει οτιδήποτε.

Ανάλογος είναι και ο ισχυρισμός που επαναλαμβάνεται αδιάκοπα ότι πολιτικό καθεστώς στις Ηνωμένες Πολιτείες σήμερα είναι η δημοκρατία. Αλλά στις ΗΠΑ, όπως και σ' όλες τις άλλες καπιταλιστικές χώρες, οι στερημένες ιδιοκτησία μάζες ποτέ δεν ήταν σε θέση να καθορίσουν τους όρους της ζωής τους ή την πολιτική της κυβέρνησης του έθνους. Παρ' όλα αυτά, όσο η δημοκρατία σήμαινε την ανατροπή του μοναρχικού δεσποτισμού και την άνοδο στην εξουσία μιας σχετικά πολυάριθμης μπουρζουαζίας, ο όρος ανταποκρίνονταν σε μια σημαντική αλλαγή στη ζωή της κοινωνίας. Αλλά τί απόμεινε απ' αυτό το αληθινό περιεχόμενο σε μια κοινωνία που διαμορφώνει όλες τις σοβαρές αποφάσεις μια λιγοστή ολιγαρχία, που στηρίζεται στην τεράστια οικονομική δύναμή της και στον πλήρη έλεγχο του πολιτικού και πολιτιστικού μηχανισμού της κοινωνίας; Είναι φανερό πως ο ισχυρισμός ότι μια τέτοια κοινωνία είναι δημοκρατική χρησιμεύει στο να συγκαλύπτει την αλήθεια, κι όχι να την αποκαλύπτει.

Η ως πάροουμε τη θρησκεία, ή όποια παίζει ακόμα σημαντικό ρόλο στην κυρίαρχη ιδεολογία. Δε χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ ότι η θρησκευτική κοσμοαντίληψη είναι, και ήταν πάντοτε, μια σφαιερή αντίληψη, ούτε ότι ο χριστιανισμός και οι άλλες οργανωμένες θρησκείες χρησιμοποιήθηκαν για να εκλογικεύσουν και να δικαιολογήσουν τις κατακτήσεις, την εκμετάλλευση και την έλλειψη ανθρωπισμού. Και όμως δεν υπάρχει καμιά άμφιβολία ότι στο παρελθόν η θρησκευτική αντίληψη καθρέφτιζε μερικά την αλήθεια, με το να υποβοηθεί την ανάπτυξη της γνώσης και των τεχνών του πολιτισμού. Στους πιο σκοτεινούς αιώνες της ιστορίας της Ευρώπης, ή καθολική εκκλησία έπαιξε το ρόλο του θεματοφύλακα της γλώσσας, της επιστημονικής γνώσης και της ιστορικής σκέψης. Και η σύγχρονη επιστήμη διαμορφώθηκε σε μια πάλη, που διήρκεσε αιώνες ανάμεσα στην πίστη και στον όρθο λόγο. Πόσο διαφορετικός είναι ο ρόλος της θρησκείας σήμερα! Όσο πιο φανερό γίνεται η υποχώρησή της μπροστά στον όρθολογισμό, όσο πιο έκδηλο είναι το γεγονός ότι έπαψε ν' ασκεί επιρροή πάνω

στη σκέψη και στη δράση τῶν ἀνθρώπων, τόσο πιὸ κραυγαλέα γίνεται ἡ προσπάθεια νὰ ὀργανωθεῖ ἔμπορικά ἡ διάθεση αὐτοῦ τοῦ οὐσιώδους στοιχείου τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Τὸ σύνθημα «Ὁ Χριστὸς σώζει» στὶς ἀναριθμητές πινακίδες στὰ κράσπεδα τῶν δρόμων, ἡ μαζικὴ διαφημιστικὴ δραστηριότητα τῶν ἐνοριακῶν ναῶν, οἱ καρτελοποιημένες ἐκκλήσεις στὸν πολίτη νὰ προσχωρήσει σὲ ἕνα ὁποιοδήποτε ἀπ' τὰ πανταχοῦ διαθέσιμα ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα, τὰ θρησκευτικὰ μηνύματα ποὺ διοχετεύονται σὲ ἑκατομύρια σπίτια ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, τὸν τύπο δηλαδὴ καὶ τὰ ραδιοκύματα — ὅλα αὐτὰ πολὺ λίγη σχέση ἔχουν μὲ τὴν πίστη καὶ τὴν ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ πολὺ λιγότερο μὲ τὴν ἀπὸ μέρους τους κατανόηση τῆς πραγματικότητος. Αὐτὸ ποὺ προσφέρουν στὴ θρησκευτικὴ ἀγορὰ πρὸς πώληση, εἶναι συνταγές γιὰ τὸ πῶς ν' ἀποχτήσῃ κανεὶς τὴ «δύναμη τῆς θετικῆς σκέψης» ἢ πῶς νὰ ἐπιτύχει τὴν «πνευματικὴν ἡρεμία μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ αὐτὸ γίνεται μὲ τὰ ποτά, τὰ ἡρεμιστικὰ χάπια, τὶς κρουαζιέρες στοὺς ὠκεανούς, καὶ τὰ θέρετρα.

Ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία δὲν εἶναι μιὰ κοσμοαντίληψη, μιὰ Weltanschauung^δ ποὺ νὰ προσπαθεῖ νὰ βάλῃ τάξιν στὸ ὑφιστάμενο χάος καὶ νὰ ἀνακαλύψῃ κάποια σημασία στὴ ζωὴ. Ἔχει μετατραπῆ σὲ εἶδος μπαούλου γεμάτου μὲ κάθε λογῆς ἐργαλεῖα καὶ μηχανές ποὺ χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν κεντρικῶν στόχων τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς. Καὶ ὁ στόχος αὐτὸς — ποὺ στὰ νιάτα τῆς ἡ ἀστικὴ τάξιν ταύτιζε μὲ τοὺς ὄρους τῆς ὀλικῆς προόδου καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας — περιορίζεται ὅλο καὶ πιὸ καθαρά σ' ἕνα μόνον πράγμα: Στὴ διατήρησιν τοῦ στάτους κβὸ ἢ μὲ ἄλλα λόγια τοῦ «ἐλεύθερου κόσμου» μὲ ὅλα τὰ ἔκδηλα κακὰ του, τὶς ἀνοησίες καὶ τοὺς παραλογισμοὺς του.

Εἶναι πραγματικὰ ἀδύνατον νὰ προβεῖ κανεὶς σὲ μιὰ λογικὴ υπεράσπισιν τοῦ στάτους κβὸ καὶ πραγματικὰ αὐτὴ ἡ προσπάθεια σπάνια γίνεται πιά. Ἡ υπεράσπισίς του, ἀντὶ νὰ παίρνῃ τὴ μορφή ἀπόδειξης ὅτι ὁ μονοπωλιακὸς καπιταλισμὸς εἶναι ὀρθολογικὸς καὶ ἐπιθυμητὸς, ὅλο καὶ περισσότερο συγκεντρώνεται στὴν ἀπόκρουσιν τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ μόνην πραγματικὴ ἐναλλακτικὴ λύσιν γιὰ τὸ μονοπωλιακὸ καπιταλισμὸ, καὶ στὶς καταγγελίες ἐναντίον τῆς ἐπανάστασης, ποὺ ὡστόσο εἶναι ὁ μόνος δυνατὸς τρόπος πραγματοποίησης τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὅλοι οἱ ἀγῶνες γιὰ μιὰ καλύτερη, πιὸ ἀνθρώπινη, πιὸ ὀρθολογικὴ κοινωνία χαρακτηρίζονται σὰν ἀντιεπιστημονικοὶ, ὀδοτικοὶ καὶ ἀνατρεπτικοί. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ ὑπάρχον κοινωνικὸ καθεστῶς ἐπιχειρεῖται νὰ ἐμφανιστεῖ ὄχι μόνον σὰν τὸ μόνον δυνατόν ἀλλὰ καὶ σὰν τὸ μόνον νοητό.

Ἡ ἀντίθεσιν ἀνάμεσα στὸν ἀξενώμενον ὀρθολογισμὸ τῶν παραγωγικῶν

5. Γερμανικὰ στὸ κείμενον : κοσμοθεωρία.

μεθόδων τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ὀργανώσεων ποὺ τὶς ἐνσαρκώνουν, ἀπ' τῆ μιά, καὶ στὴν ἀμείωτα στοιχειακὴ φύση καὶ τὸν παραλογισμό στὴ λειτουργία καὶ σύλληψη τοῦ σύνολου ἀπὸ τὴν ἄλλη, δημιουργεῖ τὸν ἰδεολογικὸ ἔρημότοπο, ποὺ εἶναι τὸ σῆμα κατατεθὲν τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐμεῖς, ὅμως, πρέπει νὰ ἐπιμένουμε ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι, ὅπως μερικοὶ ἀπολογητὲς τοῦ στάτους κβὸ θὰ ἤθελαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ πιστέψουμε, «ὁ θάνατος τῆς ἰδεολογίας». Εἶναι ἀπλῶς ὁ παραμερισμὸς τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἀνερχόμενου καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τῆς γενικῆς κρίσης καὶ παρακμῆς τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος. Τὸ ὅτι τὸ κύριο στήριγμά της εἶναι ὁ ἀντικομμουνισμὸς δὲν εἶναι τυχαῖο, οὔτε ὀφείλεται σ' ἓνα παροδικὸ συσχετισμὸ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Κι αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι κύριο περιεχόμενο τῆς γενικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ εἶναι οἱ ἐξοπλισμοὶ καὶ ὁ ψυχρὸς πόλεμος. Καὶ ἢ μιά καὶ ἢ ἄλλη πολιτικὴ μποροῦν νὰ εἶναι μόνο ἀ ν τ ῖ, δὲν τοὺς ἀπόμεινε τίποτε ποὺ νὰ εἶναι ὁ π ἔ ρ.

II

Ὁ Ἄνταμ Σμίθ ἔβλεπε στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας τὸ κλειδί γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν ἐθνῶν καὶ φυσικὰ εἶχε δίκιο. Πολλοὶ πρὶν καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν εἶδαν μιὰ σκοτεινότερη πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ φαινομένου καὶ εἶχαν ἐπίσης δίκιο. Ὅπως λέει ὁ Μάρξ, «ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν κυριαρχεῖ πάνω στὴν οἰκονομία; ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἄλλη σφαῖρα τῆς κοινωνίας καὶ βάζει παντοῦ τὰ θεμέλια αὐτοῦ τοῦ ἀσταμάτητα ἐπεκτατικοῦ συστήματος τῆς εἰδίκευσης κι ἐπιλογῆς τῶν ἀνθρώπων, τῆς καλλιέργειας μέσα στὸν ἄνθρωπο μιᾶς καὶ μόνης ἰκανότητας σὲ βάρος ὅλων τῶν ἄλλων ἰκανότητων του, ποὺ ἔκαναν τὸν Φέργκιουσον, τὸ δάσκαλο τοῦ Ἄνταμ Σμίθ, νὰ ἀναφωνήσει: «Κατασκευάζουμε ἓνα ἔθνος εἰλώτων καὶ δὲν ἔχουμε ἐλεύθερους πολίτες»⁶.

Οἱ μεγάλοι κοινωνικοὶ στοχαστὲς τοῦ δεκάτου ἑνατοῦ αἰῶνα, ἀπ' τὸν Ὅουεν καὶ τὸν Φουριεῖ μέχρι τὸν Μάρξ καὶ τὸν Ἐνγκελς, κατέχονταν ὅλοι ἀπὸ αἴσθημα φρίκης μπροστὰ στὸ ἀπάνθρωπο προῖόν τοῦ καπιταλιστικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Καὶ ὅσο κι ἂν διέφεραν τὰ ὁράματά τους σχετικὰ μὲ τὸ ποιά θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ καλὴ κοινωνία, συμφωνοῦσαν ὡστόσο σ' ἓνα πράγμα: Ὅτι πρέπει νὰ δημιουργηθοῦν συνθήκες, ποὺ νὰ ὑποβοηθοῦν τὴν ἀνάπτυξη ὀλοκληρωμένων ἀνθρώπων ὄντων, «ἐλεύθερων πολιτῶν», ποὺ νὰ διαθέτουν ὅλες τὶς ἰκανότητές τους καὶ νὰ μποροῦν νὰ πραγματώσουν στὴν πράξη ὅλες τὶς δυνατότητες. Μερικοὶ ἔβλεπαν τοῦτο ρομαν-

6. «Κεφάλαιο», τόμος I, κεφ. 14, τμήμα 4.

τικά σάν μιὰ ἐπιστροφή στοῦ δῆθεν χαμένο Χρυσό Αἶώνα. Ἄλλοι, ἀνάμεσα στους ὁποίους τῆ μεγαλύτερη ἀσύγκριτα ἐπιρροή διέθεταν ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἔβλεπαν τῆ λύση στῆ μέγιστη δυνατὴ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας μέσω τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνολογικῆς προόδου. Ὅπως τὸ ἔθεσε ὁ Μάρξ σ' ἓνα πολὺ γνωστὸ ἀπόσπασμα τῆς Κριτικῆς τοῦ Προγράμματος τῆς Γκότα, αὐτὸ θὰ γίνεῖ μόνο :

“Ὅταν θὰ τελειώσει ἡ ὑποδουλωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ μαζί μ' αὐτὴν ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ καὶ τῆ σωματικὴ ἐργασία. Ὅταν ἡ ἐργασία δὲ θὰ εἶναι ἀπλῶς ἓνα μέσο ὑπαρξης, ἀλλὰ θὰ γίνεῖ πρῶταρχικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς. Ὅταν οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις ἀυξηθοῦν μαζί μὲ τὴν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου καὶ ὅλες οἱ πηγὲς τοῦ συλλογικοῦ πλοῦτου θὰ τρέχουν μὲ μεγαλύτερη ἀφθονία, τότε μόνο θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ξεπεραστεῖ πλήρως ἡ στενὴ ἀντίληψη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ μόνο τότε ἡ κοινωνία θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ γράψει στὶς σημαῖές της : Ἄπ' τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητές του, στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του!

Ὁ Μάρξ θεωροῦσε ὅτι ἓνας τέτοιος ὑψηλὸς βαθμὸς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο «σ' ἓνα ἀνώτερο στάδιό τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας». Μποροῦμε νὰ δοῦμε τώρα ὅτι αὐτὸ ἦταν πλάνη, ὅτι ὁ καπιταλισμὸς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀνάδοῦ τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας εἶχε πολὺ μεγαλύτερες δυνατότητες ἀπ' ὅτι ὁ Μάρξ ἢ οἱ σύγχρονοί του ἀστοὶ κοινωνιολόγοι φαντάζονταν ὅτι εἶχε. Οἱ γιγάντιες ἐταιρίες ἀπόδειξαν ὅτι ἀποτελοῦν ἓνα ἐξαιρετικὰ ἀποτελεσματικὸ ὄργανο γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῆς τεχνολογίας καὶ τὴν ἀξιοποίησή τους γιὰ τὴν παραγωγή ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Σήμερα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖς ὑπάρχουν ἤδη τὰ μέσα γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῆς φτώχειας, γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ ὄλων μὲ τὰ χρειώδη καὶ τὶς εὐκολίες τῆς ζωῆς, γιὰ τὴν παροχὴ σ' ὄλους πραγματικὰ ὀλόπλευρης μόρφωσης καὶ ἐλεύθερου χρόνου γιὰ ν' ἀναπτύξουν πλήρως τὶς ἱκανότητές τους—μὲ λίγα λόγια, γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς εἰδίκευσης καὶ τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἀνθρώπων, πού, ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ ἀγκαλιάζει τὰ πάντα.

Στὴν πράξη, φυσικά, δὲν ἔγινε τίποτε ἀπ' αὐτά. Οἱ ἄνθρωποι ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ εἰδικεύονται, νὰ ἐπιλέγονται, νὰ φυλακίζονται στὰ στενόχωρα καλούπια πού ἔχει ἐτοιμάσει γι' αὐτοὺς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, οἱ ἱκανότητές τους ἀκρωτηριάζονται καὶ τὸ μυαλό τους στενεύει. Καὶ ἡ ἀπειλὴ ἐναντίον τῆς ἀσφάλειάς τους καὶ τῆς πνευματικῆς τους γαλήνης, πού εἶχε πάρει ἤδη μεγάλη ἔκταση στὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρξ, ἀυξήθηκε τώρα στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τὴν ἀναπτυσσόμενη ἐπίδραση καὶ τὴν ἀξανά-

μενη ταχύτητα τῶν τεχνολογικῶν ἀλλαγῶν κάτω ἀπ' τὸ καθεστῶς τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἡ σύγχρονη βιομηχανία δὲ βλέπει καὶ δὲν ἀντιμετωπίζει τὶς ὑπάρχουσες μορφές τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας σὰν κάτι τὸ τελικόν. Γι' αὐτὸ ἡ τεχνικὴ βάση τῆς βιομηχανίας εἶναι ἐπαναστατικὴ, ἐνῶ ὅλοι οἱ προηγούμενοι τρόποι παραγωγῆς ἦσαν στὴν οὐσία συντηρητικοί. Μὲ τὶς μηχανές, τὰ χημικὰ προτοσῆς καὶ ἄλλες μέθοδοι, ἡ μοντέρνα βιομηχανία ὀδηγεῖ σὲ συνεχεῖς ἀλλαγές ὄχι μόνο στὴν τεχνικὴ βάση τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ στὴ λειτουργία τοῦ ἐργάτη καὶ στοὺς κοινωνικοὺς συνδυασμοὺς τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας... Παράλληλα, ὅμως, ἐπαναστατικοποιεῖ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας μέσα στὴν κοινωνία καὶ μεταφέρει ἀδιάκοπα μάζες κεφαλαίου ἀπ' τὸν ἓνα κλάδο παραγωγῆς στὸν ἄλλο. Γι' αὐτὸ ἡ βιομηχανία ἀπ' τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση ἐπιφέρει ἀναγκαστικὰ ἀλλαγές στὴν ἐργασία, διαφοροποιήσεις στὴ λειτουργία καὶ καθολικὴ κινητικότητα τοῦ ἐργάτη. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, στὴν καπιταλιστικὴ τῆς μορφή, ἀναπαράγει τὸν παλιὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας μὲ ὅλα τ' ἀπολιθωμένα χαρακτηριστικά του. Εἶδαμε πῶς αὐτὴ ἡ ἀξεπέραστη ἀντίφαση στερεῖ τὶς συνθήκες ζωῆς τοῦ ἐργάτη ἀπὸ κάθε στοιχεῖο ἡρεμίας, μονιμότητας καὶ ἀσφάλειας, πῶς ἀπειλεῖ συνεχῶς, ἀφοῦ τοῦ ἀπόσπασε τὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς του, ν' ἀρπάξει ἀπ' τὰ χέρια του καὶ τὰ μέσα τῆς ὑπαρξῆς του καὶ νὰ τὸν κάνει περιττό, καταργώντας τὴν τμηματικὴν ἐργασία του. Εἶδαμε, ἐπίσης, πῶς αὐτὴ ἡ ἀντινομία ἐκδηλώνεται μὲ ἀδιάκοπες θυσίες τῆς ἐργατικῆς τάξης, μὲ τὴν ἀλόγιστη σπατάλη τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ μὲ τὸ χάος ποὺ προκαλεῖ ἡ κοινωνικὴ ἀναρχία⁷.

Γιὰ νὰ ἐσυγχρονίσουμε αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, τὸ μόνο ποὺ χρειάζεται νὰ προσθέσουμε εἶναι ὅτι ἡ κλίμακα τῆς βιομηχανίας ἔγινε ἀσύγκριτα μεγαλύτερη στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα ποὺ πέρασε, ὅτι μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ αὐτοματισμοῦ καὶ τῆς κυβερνητικῆς, ἡ τεχνικὴ τῆς βάσης ἔγινε πολὺ πῶς ἐπαναστατικὴ, καὶ ὅτι ποτὲ μέχρι σήμερα ἡ κατάργηση ὑποδιαιρέσεων τῆς ἐργασίας δὲν ἐπεκτάθηκε ὅσο τώρα σὲ τόσο πολλοὺς τομεῖς τῆς βιομηχανίας καὶ μὲ τόσο τρομαχτικὴ ταχύτητα. Ἄν δὲ συνοδεύονταν ἀπ' τὴν ἐπέκταση τῆς ἀπασχόλησης στὸ λεγόμενο τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν (ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν κρατικὸ μηχανισμό) ἡ θέση τοῦ ἐργάτη, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πουλήσει τὴν ἐργατικὴν του δύναμη γιὰ νὰ κερδίσει τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ζωὴ, θὰ εἶχε γίνει πραγματικὰ ἀπελπιστικὴ.

Ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν ἔχει, ἐν μέρει, ἀντισταθμίσει τὰ καταστροφικὰ γιὰ τὴν ἀπασχόληση ἀποτελέσματα τῆς σύγχρονης

7. «Κεφάλαιο», τόμος 1, κεφ. 13, τμήμα 9.

τεχνολογίας, ή ίδια πάντως, μαζί μ' άλλες συναφείς εξελίξεις, πρόσθεσε μιὰ νέα διάσταση στην άπανθρωποποίηση τής διαδικασίας τής εργασίας κάτω άπ' τò καθεστώς του καπιταλισμού. Δέν ύπάρχει άνάγκη νά επαναλάβουμε έδώ αυτό που με τόσο μεγάλη έμφαση τονίσθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, ότι ένα μεγάλο και όλοένα αύξανόμενο μέρος του προϊόντος τής μονοπωλιακής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι άπό την άποψη των πραγματικών ανθρώπινων άναγκών άχρηστο, σπάταλο ή και θετικά καταστροφικό. Η σαφέστερη άπόδειξη είναι τὰ άγαθά και οί ύπηρεσίες άξίας δεκάδων δισεκατομμυρίων δολλαρίων, που καταβροχθίζονται κάθε χρόνο άπό μιὰ στρατιωτική μηχανή, τής όποίας μοναδικός σκοπός είναι νά έμποδίσει τους λαούς του κόσμου νά λύσουν τὰ προβλήματά τους με τò μόνο δυνατό τρόπο, δηλαδή μέσω του επαναστατικού σοσιαλισμού. Άλλά όσοι επανδρώνουν και έφοδιάζουν τή στρατιωτική μηχανή δέν είναι οί μόνοι, που στην ουσία μάχονται τόν άνθρωπο. Τò ίδιο μπορεί νά ειπωθεί στον ένα ή στον άλλο βαθμό για πολλά έκατομμύρια άλλων εργατών που παράγουν και δημιουργούν άνάγκες για άγαθά και ύπηρεσίες που δέν χρειάζονται σε κανέναν. Και είναι τόσο άλληλεξάρτητοι οί διάφοροι τομείς και οί κλάδοι τής οικονομίας που σχεδόν όλοι νά μπλεκόμαστε με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο σ' αυτές τις άντιανθρωπιστικές δραστηριότητες : Ο ά γ ρ ό τ η ς που έφοδιάζει με τρόφιμα τὰ στρατεύματα που μάχονται τò λαό στο Βιέτνάμ, οί κατασκευαστές έξαρτημάτων και οί εργάτες που παράγουν τους πολύπλοκους μηχανισμούς που χρειάζονται για ένα καινούργιο μοντέλο αυτοκίνητου, οί βιομήχανοι χαρτιού, μελάνης και συσκευών τηλεόρασης που τὰ προϊόντα τους χρησιμοποιούν για νά έξουσιάζονται και νά δηλητηριάζονται τὰ μυαλά των ανθρώπων κ.ο.κ., κ.ο.κ.

«Ύπάρχει», λέει ο Πόλ Γκούντμαν, «σχεδόν πλήρης άπασχόληση (με πολύ σημαντικές εξαιρέσεις), αλλά λιγοστεύουν οί εργασίες που είναι άπαραίτητες και άναντίρρητα χρήσιμες, οί εργασίες που άπαιτούν ένεργητικότητα και αξιοποιούν με τόν καλύτερο τρόπο τις ίκανότητες του καθένα, και οί εργασίες που έπιτελούνται χωρίς νά χάνει κανείς τήν τιμή και τήν αξιοπρέπειά του»⁸. Ο Γκούντμαν έχει άσφαλώς δίκιο νά ύπογραμμίζει ότι «αυτό τò άπλό άντικειμενικό γεγονός» είναι σημαντικό για τήν εξήγηση τής έξέγερσης των νέων εναντίον αυτής τής κοινωνίας. Άλλά είναι κάτι πολύ περισσότερο άπ' αυτό : Είναι σημαντικό σαν εξήγηση τής άλλοτριώσης άπό τήν εργασία, του κυνισμού και τής διαφθοράς που διαποτίζει κάθε γωνιά και πτυχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού και που κάθε άνθρωπος που έχει μιάν αίσθηση τής ιστορίας δέν μπορεί παρά νά άναγνωρίσει σά χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιās κοινωνίας που βρίσκεται σε πλήρη παρακμή.

8. Growing Up Absurd, Λονδίνο, 1961, σελ. 17.

III

Ένας απ' τούς ήρωες του Τζών Άπνταϊκ, όταν τόν ρώτησαν αν του άρέσει ή δουλειά του, απάντησε, «Μά δέ θά ήταν δουλειά, αν μ' άρεσε». Όλοι οί εργάτες, εκτός από μίαν ελάχιστη μειοψηφία τυχερών ή προνομιούχων, συμφωνοῦν χωρίς άμφιβολία μαζί του. Οί περισσότερες τόσο αυστηρά ειδικευμένες εργασίες, ποῦ οί εργάτες εἶναι αναγκασμένοι νά εκτελοῦν, δέν παρουσιάζουν κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Καί επειδή ό στόχος τής εργασίας εἶναι στήν καλύτερη περίπτωση άσαφής καί στή χειρότερη περίπτωση ταπεινωτικός γιά τόν άνθρωπο, ό εργάτης δέν μπορεί νά βρεῖ ἱκανοποίηση σ' αὐτό ποῦ πραγματοποιεῖ μέ τίς προσπάθειές του. Σέ ὅτι τόν άφορᾷ ή μόνη δικαίωση εἶναι τὸ μεροκάματο.

Τὸ μεροκάματο εἶναι τὸ μέσο γιά νά εξασφαλίσουν οί εργαζόμενοι ὄσες χαρές τούς επιτρέπει ή κοινωνία: Ὁ αὐτοσεβασμός, ή κοινωνική θέση καί ή ἀναγνώριση απ' τούς συναδέλφους τους, στό βαθμὸ ποῦ μπορεί νά επιτευχθοῦν, ἐξαρτιόνται πρωταρχικά απ' τήν κατοχή ὕλικῶν πραγμάτων. Τὸ σπίτι τοῦ εργάτη, τὸ μοντέλο τοῦ αὐτοκινήτου του, τὰ φορέματα τής γυναίκας του, ὅλα ἀποκοτῶν καίρια σημασία σάν δείχτες ἐπιτυχίας ή ἀποτυχίας. Καί ὅμως μέσα στά ὑφιστάμενα κοινωνικά πλαίσια τὰ καταναλωτικά αὐτὰ ἀγαθὰ χάνουν ὅλο καί περισσότερο τήν ἱκανότητα νά ἱκανοποιήσουν. Δυνάμεις παρόμοιες μέ κείνες, ποῦ διχάζουν τόν εργάτη καί δέν τοῦ επιτρέπουν νά ταυτισθεῖ μέ τήν εργασία του, ὁδηγοῦν καί στό διχασμὸ του σάν καταναλωτῆ. Ἀφοῦ τὰ ἀγαθὰ ζητιοῦνται γιά κείνες τίς ιδιότητές τους ποῦ προβάλλουν τήν κοινωνική του θέση, ή διαδικασία τής ἀντικατάστασης τῶν παλιότερων καί φθηνότερων μέ καινούργια καί περισσότερο ἀκριβὰ παῦει νά ἔχει σχέση μέ τή χρησιμότητα τῶν ἀγαθῶν καί μεταβάλλεται σέ μέσο γιά ν' ἀνέβει κανεῖς ἕνα σκαλοπάτι στήν κοινωνική κλίμακα.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ή κατανάλωση γίνεται ἕνα εἶδος ἐπέκτασης καί συνέχισης τής διαδικασίας μέ τήν ὁποία οί ἄνθρωποι εξασφαλίζουν τὰ πρὸς τὸ ζεῖν. Ὅπως ὁ εργάτης βρίσκεται πάντοτε κάτω ἀπὸ τήν πίεση νάρθει πρῶτος στό ἐργοστάσιο ή στό γραφεῖο σέ βάρος τῶν συναδέλφων του, ἔτσι καί ὁ καταναλωτῆς ὕστερα απ' τή δουλειά του, ἐπιδιώκει τούς ἴδιους στόχους σέ βάρος τῶν γειτόνων του. Ὅτε ὁ εργάτης οὔτε ὁ καταναλωτῆς εἶναι ποτέ ἱκανοποιημένοι κατὰ βάθος. Βρίσκονται πάντα σέ ἀναζήτησι νέας εργασίας, πάντα ἐπιθυμοῦν νά μετακομίσουν σέ καλύτερη γειτονιά. Ἔτσι καί ή εργασία καί ή κατανάλωση ἔχουν ἐξ ἴσου τὸν ἴδιο διαφορούμενο χαρακτήρα. Στό βαθμὸ ποῦ καλύπτουν τίς βασικές ἀνάγκες ἐπιβίωσης, ὅλο καί περισσότερο χάνουν τὸ ἐσωτερικὸ περιεχόμενο καί τή σημασία τους.

Τὰ πράγματα δέν εἶναι καθόλου καλύτερα, όταν πάρουμε μίαν ἄλλη πλευρά τής ζωῆς τοῦ εργάτη — τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο περνᾷ τίς ὥρες

της σχολής του. Ἡ σχολή ἀνέκαθεν θεωρούνταν ὅτι ὑπηρετεῖ τὸ σκοπὸ τῆς «ψυχαγωγίας», ποὺ πάει νὰ πεῖ τὴν ἀναζωογόνηση τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν δυνάμεων μας, ἀπ' τὴν καταναγκαστικὴ ἀπασχόληση στὴν ἐργασία ὡς τὴν ἀξιοποίησή τους γιὰ πραγματικὰ ἐνδιαφέρουσες ἐπιδιώξεις. Σήμερα, ὅμως, τὸ περιεχόμενο τῆς σχολῆς ἀλλάζει. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἑριχ Φρόμ ἡ σχολή γίνεται συνώνυμο τοῦ χρόνου ποὺ ξοδεύεται στὴν παθητικότητα, στὴν τεμπελιά. Δὲ σημαίνει πιά ὅτι ἓνας ἄνθρωπος κάνει αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ κάνει σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ κείνο ποὺ κάνει στὴ δουλειὰ καὶ ποὺ ὕποχρεώνεται νὰ κάνει, ἀλλὰ ὅλο καὶ περισσότερο σημαίνει ὅτι ἀπλῶς δὲν κάνει τίποτε. Καὶ ὁ λόγος ποὺ δὲν κάνει τίποτε εἶναι ἐν μέρει ὅτι ὑπάρχουν λίγα πράγματα νὰ κάνει καὶ ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ, ἴσως ἀκόμα περισσότερο, ἐπειδὴ ἡ κενότητα καὶ τὸ ἄσκοπο τῆς ζωῆς στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία καταπνίγουν τὴν ἐπιθυμία του νὰ κάνει ὅτιδήποτε.

Αὐτὴ ἡ τάση νὰ μὴν κάνει κανεὶς τίποτε ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν καθορισμὸ τῶν μορφῶν ψυχαγωγίας ποὺ προσφέρονται γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ ὥρες τῆς σχολῆς τὰ βράδυα, τὰ σαββατοκύριακα καὶ τὶς γιορτές, στὴ διάρκεια τῶν διακοπῶν. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ εἶναι πῶς ὅτι προσφέρεται — ἀναγνώσματα, κινηματογράφος, ραδιοφωνικὰ προγράμματα καὶ προγράμματα τηλεόρασης — δὲν πρέπει νὰ θέτει ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις στὶς πνευματικὲς καὶ συγκινησιακὲς ἱκανότητες τοῦ καταναλωτῆ του. Σκοπὸς του εἶναι νὰ δώσει «κέφι», «χαλάρωση», μιὰν «εὐχάριστη ὥρα» — μὲ λίγα λόγια, ψυχαγωγία ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀπορροφηθεῖ παθητικά. Ἐχουν ἐπηρεασθεῖ ἀκόμα καὶ ἡ μορφή καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ ὕλικου. Τὸ θέαμα εἶναι συνεχές : Στὸν κινηματογράφο μπορεῖς νὰ μπεῖς ὅποιαδήποτε στιγμή. Τὸ βιβλίον μπορεῖ νὰ διαβάζεται ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος ἢ ἀπ' τὸ τέλος ὡς στὴν ἀρχή. Τὸ νὰ πηδήσεις μερικὲς σελίδες ἐνὸς περιοδικοῦ δὲν ἔχει καμιά σημασία. Στὴν τηλεόραση μπορεῖ νὰ περνᾷς ἀπ' τὸ ἓνα κανάλι στὸ ἄλλο χωρὶς νὰ χάνεις οὔτε τὴ σειρὰ οὔτε τὸ νόημα.

Οἱ ἄλλοι τρόποι «γιὰ νὰ σκοτώνει κανεὶς τὴν ὥρα του» — τί ἀποκαλυπτικὴ, ἀλήθεια, ἔκφραση! — δὲν εἶναι περισσότερο ἀπαιτητικοί. Ὅταν εἶναι κανεὶς φανατικὸς φίλαθλος, δὲ χρειάζεται νὰ συμμετέχει σὲ καμιά δραστηριότητα, οὔτε ν' ἀποχτήσῃ καμιά δεξιότητα. Οἱ ἀγῶνες διεξάγονται σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη οὔτε νὰ παραβρίσκεται κανεὶς αὐτοπρόσωπα, ἀφοῦ οἱ γιγάντιες ἐταιρίες βρίσκουν ὅτι εἶναι ἐπιφελὴς μορφή διαφήμισής τους νὰ πατρνάρουν αὐτὲς τὰ προγράμματα παιγνιδιῶν καὶ ἀγῶνων στὰ δίχτυα τῆς ραδιοφωνίας καὶ τῆς τηλεόρασης. Λεπτολόγες στατιστικὲς ἀποτελεσμάτων ποὺ συλλέγονται καὶ δημοσιεύονται τακτικὰ σὲ εἰδικευμένα βιβλία καὶ περιοδικὰ ἐπιτρέπουν καὶ σὲ ὄσους φιλάθλους δὲν ἔπαξαν ποτὲ ἔστω καὶ μιὰ φορὰ στὴ ζωὴ τους νὰ κρίνουν

τις διάφορες ομάδες και τους παίχτες με όλη τη σιγουριά του ξέπερ. Το γεγονός ότι ενδιαφέρονται στην κάθε εποχή του έτους για τα σπόρ τής εποχής γίνεται με τον τρόπο του ένας συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους ανθρώπους. Όπως οι σε μεγάλο βαθμό φανταστικές καλές ή κακές πλευρές των διάφορων τύπων και μοντέλων αυτοκινήτων, έτσι κι οι δυνατές και οι αδύνατες πλευρές των ομάδων και των παικτών γίνονται θέματα συζήτησης που σαν αποτέλεσμα τής άσημαντότητας του θέματος μετατρέπεται σε καθαρή φλυαρία⁹.

Ίσως τίποτε να μην εκφράζει πιο χαρακτηριστικά το ρόλο που παίζει ο χρόνος τής σχολής στην καθημερινή ζωή απ' αυτόν τον εκφυλισμό τής συζήτησης σε φλυαρία. Η συζήτηση, όπως και η φιλία, προϋποθέτει την ύπαρξη ορισμένων κοινών σκοπών, ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων. Η φιλία εκφράζει συναισθηματική εμπιστοσύνη. Η συζήτηση απαιτεί πνευματική προσπάθεια. Όταν αυτές οι προϋποθέσεις δεν υπάρχουν — όταν οι άνθρωποι ζούν μαζί, αλλά δε συνδέονται μεταξύ τους με κάποιον ουσιαστικό δεσμό — τόσο η φιλία όσο και η συζήτηση είναι καταδικασμένες σε άτροφία. Όταν οι άνθρωποι δεν έχουν να πούν τίποτε, ή «φιλοκουβέντα» αποτελεί την ήμερησία διάταξη. Καθώς η λέξη φίλος ξεθωριάζει και καταντά να σημαίνει κάποιον που έτυχε να συναντήσουμε, καταλήγει ν' αναφέρεται σε μια πληθώρα γνωριμίες κι επομένως και σε κανένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Οι κοινωνικές συγκεντρώσεις έχουν σαν αίτιο λιγότερο την επιθυμία να βρεθεί κανείς μαζί με άλλους ανθρώπους και περισσότερο το φόβο μήπως μείνει μόνος. Η έλλειψη επαφής ανάμεσα στους ανθρώπους σ' αυτές τις συγκεντρώσεις πνίγεται συχνά, και χαρακτηριστικά, μέσα στους άτμους του αλκοόλ.

Η ικανοποίηση που προκύπτει απ' αυτό το είδος διασκέδασης είναι παροδική. Η αηδία ακολουθεί αναπόφευκτα. Αν και νιώθει ν' ασφυκτιά μέσα στη μοναξιά του το άτομο δεν μπορεί να την ξεπεράσει, όπως παρατηρεί ο Νταίβιντ Ρήσμαν, με το να γίνει ένα μόριο του πλήθους. Η δυστυχία τής μοναξιάς και η φρίκη τής συντροφιάς δημιουργούν μια κατάσταση άμφιταλάντευσης ανάμεσα στην επαφή με τους άλλους και την απόμωωση. Φεύγει κανείς από το πάρτυ με τη σκέψη ότι μπορούσε μια χαρά να είχε μείνει σπίτι του, και πηγαίνει κατόπιν σ' άλλο πάρτυ θεωρώντας πως θα περάσει μια χαρά. Έτσι σπρώχνεται σε μιάν αδιάκοπη δίνη κοινωνικής ζωής — σε διαφορετικά επίπεδα και κλίμακες βέβαια, ανάλογα με την τά-

9. Αιτή η κοινότητα ενδιαφερόντων δημιουργεί δεσμούς ψευτοαλληλεγγύης, όχι μόνο μέσα στις κοινωνικές τάξεις, αλλά και διαταξικούς και μ' αυτόν τον τρόπο παίζει ένα σημαντικό ιδεολογικό ρόλο. Σαν φίλαθλοι των ομάδων μπαιτζ μπάλ ή χόκεϋ του Ντιρόϊτ, ο Πρόεδρος τής Τζένεραλ Μότορς και ο καθαριστής ενός εργοστασίου τής Τζένεραλ Μότορς συμπεριφέρονται μεταξύ τους σαν ίσοι.

ξη, την κοινωνική θέση και τὸ εἰσόδημα — ἢ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅπως εἶπε ὁ Ἄρθουρ Μίλλερ, ἀφοῦ ἔτσι κι ἄλλιῶς πρόκειται νὰ ζήσει μοναχικός, μπορεῖ μιὰ χαρὰ νὰ μείνει σπῆτι του καὶ νὰ γίνει ἐρημίτης, ξοδεύοντας τὶς ὥρες του στὸ νὰ «κάνει δουλειὰς τοῦ σπιτιοῦ» δηλαδὴ κουρεύοντας τὶς πρασιὲς ἢ ψευτοκλαδεύοντας τὸν κήπο. Ἀπορροφημένος ἀπ' τὶς ἔγνοιες του καὶ μουρμουρίζοντας ἀπὸ μέσα του, ἀνοίγει τὸ ραδιόφωνο γιὰ ν' ἀκούσει λίγες εἰδήσεις ἢ ἓνα διαφημιστικὸ τραγούδι, γυρνᾷ ὕστερα τὸ διακόπτη τῆς τηλεόρασης καὶ βλέπει τὸ τέλος ἑνὸς γουέστερν, ἀφήνει κατόπιν καὶ τὰ δυὸ γιὰ νὰ ρίξει ἀφηρημένες ματιὰς στὴν ἐφημερίδα ποὺ εἶναι γεμάτη περιγραφὲς ἐγκλημάτων καὶ σκανδάλων, μὲ λίγα λόγια περνᾷ ἀπ' τὴ μιὰ στάση, ὅπου δὲν κάνει τίποτε, σὲ μιὰν ἄλλη, ὅπου ἐπίσης δὲν κάνει τίποτε καὶ ὅλο τὸν καιρὸ λαχταρᾷ πότε νὰ ἔρθει ἡ ὥρα γιὰ νὰ ξαναγυρίσει στὴ δουλειά του ποὺ ὅμως φοβᾷται τὸν ἐρχομὸ τῆς. Κι ὅταν ἔρθει αὐτὴ ἡ ὥρα ἀρχίζει νὰ λαχταρᾷ καὶ ταυτόχρονα νὰ φοβᾷται τὸν ἐρχομὸ τοῦ σαββατοκύριακου.

Μέσα σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες τὸ αἶσθημα ποὺ νιώθει στὶς ὥρες τῆςσχόλης συγγενεῦει πολὺ μὲ κείνο ποὺ δοκιμάζει πάνω στὴ δουλειά — μιὰ ἀνία ποὺ συντρίβει καὶ ἐξουθενώνει τὸν ἄνθρωπο. Πρέπει νὰ προσθέσουμε μόνο ὅτι ἡ ἀνία ποὺ δοκιμάζει κανεὶς τὶς ὥρες καὶ τὶς μέρες τοῦ ἐλεύθερου χρόνου του μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκόμα πιὸ καταθλιπτικὴ ἀπ' αὐτὴ ποὺ νοιώθει στὴ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης βδομάδας.

Γιατὶ ἡ δουλειά φαίνεται σὰν κάτι τὸ φυσικὸ, σὰ μιὰ ὄψη τῆς ἀδυσώπητης ἀναγκαιότητας νὰ κερδίζει κανεὶς τὸ ψωμί του μὲ τὸν ἰδρώτα τοῦ προσώπου του. Ὅλη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἔχει διδάξει τοὺς ἀνθρώπους νὰ παίρνουν σὰ δοσμένο ὅτι οἱ σωματικὲς ταλαιπωρίες καὶ οἱ ψυχικὲς κακουχίες εἶναι τὸ τίμημα τῆς ἐπιβίωσης. Ὅσο ἡ ἔλλειψη κυριαρχοῦσε στὶς συνθήκες ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα, ὅσο σκληρὸ καὶ ἂν ἤχοῦσε κάτω μάλιστα ἀπὸ τὸ φῶς τῆς τεμπελιάς καὶ τῆς πολυτέλειας μέσα στὴν ὁποία ζοῦσαν οἱ λίγοι προνομιούχοι, φαινόταν πάντως πειστικὸ καὶ κατανοητὸ σὲ ὅσους στεροῦνταν τὰ πάντα. Γι' αὐτοὺς κάθε μείωση τῆς ἐργάσιμης μέρας, κάθε περιορισμὸς τῆς ἐργάσιμης βδομάδας ἦταν καὶ ἓνα πολῦτιμο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐλευθερίας.

Ὁφείλουμε νὰ ρωτήσουμε τί ἀπομένει σήμερα ἀπ' αὐτὴ τὴ λαχτάρα, ἀπ' αὐτὴν τὴν πρόοδο πρὸς τὴν ἐλευθερία, ὅταν μὲ τὸ μαρτύριο τῆς ἐργασίας ἐξασφαλίζει κανεὶς πιὸ πολλὴ ἀργία ποὺ ὅμως εἶναι δίχως τὴν κάθε χαρὰ, ποὺ μεταβάλλεται σὲ προέκταση τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας, στὴν κενότητα, τὴν ἀνία καὶ τὴν ἀποβλάκωση τῆς σύγχρονηςσχόλης; Πῶς νὰ ἐγκωμιάσει κανεὶς τὸν ἐκμηδενισμό, τὴν καταπίεση καὶ τὸν καταναγκασμὸ τῆς ἐργασίας καὶ νὰ τοὺς ἀντέξει, ὅταν ὕστερα ἀπ' τὴν ἐργάσιμη μέρα καὶ τὴν

ἐργάσιμη βδομάδα ἀκολουθεῖ ἡ ἄγωνα ἐρημιά τῆς ἀνίας, δηλαδή ὁ ἐλεύθερος χρόνος σ' αὐτὴν τὴν κοινωνία μας;

VI

Μὲ τὴν ἀξαναόμενη ὀλοένα εἰδίκευση καὶ τὴν ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῶν ἐπιμέρους διαδικασιῶν τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, τὸ στοιχεῖο τοῦ ὑπολογισμοῦ κατάληξε νὰ εἰσχωρήσει σ' ὄλες τὶς ὄψεις τῆς ζωῆς. Τὸ ἄτομο μπαίνει ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή ἀναγκαστικά σ' ἓνα ἀπὸ τὰ διαθέσιμα, προκατασκευασμένα καλοῦπια, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ του τάξη καὶ τὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο αὐτὸ ἢ μᾶλλον ἢ οἰκογένειά του ἀνήκει. Τὸ κανονικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἓνα τυποποιημένο κι ὀρθολογικῶς διαμορφωμένο ἀνθρώπινο προϊόν ποῦ παρακολουθεῖται συστηματικῶς μὲσω στατιστικῶν ἔλεγχων ποιότητος ποῦ τοὺς ἐνεργοῦν ἀναρίθμητες ὑπηρεσίες ἐλέγχου ἀπὸ τὸ νηπιαγωγεῖο καὶ ὕστερα. Οἱ ἀντιδράσεις καὶ οἱ ἀπαντήσεις αὐτοῦ τοῦ «προϊόντος» γίνονται ὄλο καὶ περισσότερο αὐτόματες καὶ προβλεπτές. Αὐτὸ ποῦ πρέπει νὰ ἀναμένει κανεὶς ἀπ' τοὺς ὑπάλληλους τῆς ρεσεψιῶν τῶν ξενοδοχείων καὶ τὶς ἀεροσυνοδοῦς, ἀπὸ τοὺς πωλητὲς καὶ τὸ πρόσωπικὸ τῶν βενζιναντλιῶν εἶναι τὸ χαμόγελο-ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴ διάθεσή τους, τὴν κατάσταση τῆς ὑγείας τους, τὴν τοποθέτησή τους ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Ἡ συνεχῆς ἐπιδείξη κεφιοῦ ἀποβαίνει ἀπαραίτητη στὶς συναλλαγές μὲ τοὺς ἐργάτες καὶ ὑπάλληλους, τοὺς πρόμηθευτὲς καὶ τοὺς πελάτες —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ σημασία ὄλων αὐτῶν τῶν συναλλαγῶν. Τὸ ἴδιο, τὸ κατὰ πόσο ἓνα πρόσωπο, ἓνα τοπίο, ἓνα κομάτι μουσικῆς θεωρεῖται σὰν ὠραῖο ἐξαρτιέται ὄχι ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ποῦ σημειώνει στὴν ἀγορά, ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὸν τελευταῖο συρμό, τὸ κόστος τους, τὴν ιδιότητά του σὰν καινούργιου, τὴν ἱκανότητά του νὰ προσφέρει κέφι καὶ χαλάρωση, ριλάξ.

Ἄφοῦ δὲν ὑπάρχει αὐτόματη ταύτιση μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα ἢ προσποίηση, αὐτὸς ὁ παράδοξος φόρος τιμῆς ποῦ ἀποτίεται σὲ ξεπερασμένες δοξασίες καὶ ἰδανικά, ἔγινε ἓνα ὑποκατάστατο γιὰ ὄλες τὶς ἀνάγκες. Ὅπως ὁ σκύλος τοῦ Παβλώφ ποῦ ἀντιδρᾷ στὸν ἤχο τοῦ κουδουνιοῦ, ἔτσι καὶ οἱ ἄνθρωποι σπεύδουν νὰ ἐπιδείξουν προσποιητὴ προσοχὴ στὶς προκαθορισμένες περιπτώσεις ἐκδηλώνουν προσποιητὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἓνα βιβλίο ἢ γιὰ μιὰ συζήτηση, ἐπιδείχνουν προσποιητὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴ χώρα ἢ στὸ ἐξωτερικὸ, ἐκφράζουν προσποιητὴ εὐχαρίστηση ἢ θλίψη ἀνάλογα μὲ τὰ περιστατικὰ ποῦ συμβαίνουν στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων, ἐκδηλώνουν προσποιητὴ χαρὰ σὲ ἡμερομηνίες σὰν τὰ Χριστούγεννα, γενέθλια, ἐπέτειους, κλπ.

Ἄτὸς ὁ μηχανισμὸς γιὰ τὴ συγκάλυψη τῆς ἀπουσίας σχέσεων καὶ τῆς

έλλειψης συναισθηματικών δεσμών φαίνεται ότι κατορθώνει να προσδώσει ένα λίγο-πολύ όμαλο ρυθμό στη συνύπαρξη των ανθρώπων. Έξασφαλίζει την επιφανειακή εδγένεια στις δοσοληψίες ανάμεσα στους ανθρώπους, επιβάλλει την τήρηση όρισμένων κανόνων συμπεριφοράς, βοηθάει τις εκκλησίες, τις φιλανθρωπικές οργανώσεις και τις λέσχες να συνεχίσουν τó έργο τους και προσφέρει τή βάση για ένα πολύ μεγάλο μέρος τής πολιτιστικής δραστηριότητας τής κοινωνίας. Τά περιορισμένα περιθώριά του, όμως, γίνονται όλο και περισσότερο έκδηλα και τείνουν σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό να μειώσουν τήν αποτελεσματικότητά του.

Όσο ή προσποίηση εισδύει σε κάθε πτυχή τής κοινωνικής ζωής, τόσο και γίνεται πιο δύσκολο να τήν παίρνει κανείς τοίς μετρητοίς. Από τή στιγμή που οι άνθρωποι αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι αυτό που αντιμετώπιζουν είναι προσποίηση, τó περιεχόμενο τής προσποίησης δέν ενδιαφέρει και αυτό που βλέπει κανείς είναι άπλως ή ίδια ή πράξη τής προσποίησης. Εφόσον γίνεται αντιληπτό ότι τó χαμόγελο αυτού που χαμογελάει είναι τεχνητό, άνειλικρινές και στην πραγματικότητα καταναγκαστικό, τούτο παύει επίσης να σημαίνει ανθρώπινη φιλικότητα, καλωσύνη και ζεστασιά. Γι' αυτό κι άνταποδίνεται μ' ένα έξισου τεχνητό, άνειλικρινές και καταναγκαστικό άντιχαμόγελο, ενώ ή έκφραση και των δυό προσώπων σβήνει και αφήνει να διαφανεί στο βάθος ή άμοιβαία άδιαφορία τήν όποία ύποτίθεται πως συγκαλύπτει.

Με τόν ίδιο άκριβώς τρόπο, από τή στιγμή που ένα καλλιτέχνης άντιληφθεί ότι ή ύποδοχή που γίνεται στο έργο του έχει πολύ λίγη σχέση με τó ταλέντο και τόν έσωτερικό του κόσμο, κι άπλως καθρεφτίζει τήν ύποχρέωση που νιώθουν οι άνθρωποι να προσποιηθούν τή στάση που είναι τής μόδας σε κείνη τή στιγμή, μεταβάλλεται σε προσποίηση και ή δική του δημιουργικότητα. Αγώνίζεται να κερδίσει τήν προσποιητή προτίμηση του κοινού, με άποτέλεσμα ή μιá προσποίηση να γίνεται άρνηση τής άλλης. Ο καλλιτέχνης δέν έχει τίποτε να μεταδώσει στο κοινό του, και τó κοινό δέν προσφέρει καμιάν έμπνευση στον καλλιτέχνη. Η διάρρηξη των δεσμών μεταξύ τέχνης και κοινωνίας άποστερεί τήν τέχνη άπ' τή δυνατότητα να έπωφεληθεί ή ίδια άπό τά έκφραστικά της μέσα για να πεί τήν αλήθεια, και αφαιρεί άπ' τήν κοινωνία ένα άπ' τά ελάχιστα μέσα με τά όποια σ' όλη τή διάρκεια τής ιστορίας κατόρθωνε να συλλαμβάνει τήν αλήθεια¹⁰.

10. Όπου ή προσποίηση παραμερίζεται άνοιχτά και γίνεται προσπάθεια να δοθεί μιá αληθινή εικόνα τής πραγματικότητας, εκεί εγκαταλείπεται άκόμα και ή γλώσσα τής τέχνης. Η πραγματικότητα περιγράφεται σ' όλη της τή γυμνότητα, χωρίς τή μεσολάβηση τής καλλιτεχνικής φαντασίας, ή όποια όπως όλες οι μορφές του άδθορητισμού γίνεται όλο και πιο δυσπρόσιτη. Αυτό μπορεί κανείς να τó δει π.χ. στα γραφτά του

Ἄλλα ἐκεῖ ποῦ ὁ μηχανισμὸς τῆς προσποίησης τείνει νὰ καταργηθεῖ ἐξολοκλήρου καὶ παύει νὰ ἐκπληρώνει τὴ λειτουργία του; νὰ κάνει δηλαδὴ δυνατὴ τὴ διατήρηση τῶν βασικῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, εἶναι στὸν τομέα τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο φύλων. Ἐδῶ ἡ προσποίηση εἶναι λιγότερο σὲ θέση νὰ χρησιμεύσει σὰν ὑποκατάστατο τοῦ αὐθορμητισμοῦ, γιατί ἐδῶ ὁ αὐθορμητισμὸς καὶ ἡ ἰκανότητα γιὰ συναισθηματικὸ δεσμὸ δὲν ἀποτελοῦν ἀπλῶς συστατικὰ στοιχεῖα τῆς σχέσης, εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς. Ἐδῶ ἡ προσποίηση, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲ γίνεται αἰσθητὴ σὰν τέτια, δὲν μπορεῖ νὰ συγκαλύψει τὸ γεγονὸς τῆς κατάπνιξης τῶν σαρκικῶν ὁρμῶν καὶ τὴν ἀδυναμία νὰ δοκιμάσει κανεὶς τὴν αἰσθησιακὴ ἰκανοποίηση. Ἐδῶ ὅλες οἱ προσπάθειες νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἐπίφαση τῆς στοργῆς, τῆς χαρούμενης συντροφιάς, τῆς οἰκογενειακῆς εὐτυχίας, δὲν πετυχαίνουν νὰ κρύψουν αὐτὸ ποῦ ὁ Μάρξ κατάλαβε σὰν τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ποῦ ὁ Φρόυντ ἀργότερα ὀνόμασε τὴν «ἀναπηρία στοργῆς» τοῦ ἀτόμου.

Οἱ ρίζες τοῦ φαινομένου αὐτοῦ δὲν εἶναι βέβαια πρόσφατες. Ἡ κατάπνιξη τῶν ὁρμῶν ἦταν πάντα γνώρισμα τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Καταστέλλοντας τὴν πάλη γιὰ τὴν ἐλευθερία, δαμάζοντας τὴν ἀποστροφή πρὸς τὸ μόχθο καὶ τὴν αὐταπάρνηση, ἐκμηδενίζοντας τὸ αἶσθημα συμπόνιας καὶ ἀλληλεγγύης πρὸς τοὺς συνάνθρωπους, ἡ κατάπνιξη αὐτὴ ἔβαλε τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ βία μέσα σὲ καλούπια ποῦ τὸν κάνουν κατάλληλο καὶ νὰ ἐκμεταλλεῖται ἄλλους καὶ νὰ τὸν ἐκμεταλλεῖται ἄλλοι. Ὅπως τὸ διατύπωσε ὁ Φρόυντ, «εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἀντιληφθοῦμε σὲ πόσο μεγάλο βαθμὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ θεμελιώνεται πάνω στὴν ἄρνηση ἰκανοποίησης τῶν ἐνστίκτων μας καὶ ὡς ποιό σημεῖο ἡ ὑπαρξὴ τοῦ πολιτισμοῦ προϋποθέτει τὴ μὴ ἰκανοποίησι (κατάπνιξη, ἀπόθησις ἢ μήπως κάτι ἄλλο;) ἰσχυρότατων ἐνστίκτων»¹¹.

Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες οἱ δυνάμεις αὐτὲς τῆς καταστολῆς ἀντλιοῦσαν μεγάλο μέρος τῆς τρομερῆς τους δυνάμεις ἀπὸ δυὸ πηγῆς τοῦ παρέμεναν σχετικὰ ἀμετάβλητες. Ἡ μιὰ ἦταν ἡ κατάσταση τῆς περιοριστικῆς σπάνης ἀγαθῶν ποῦ — γιὰ τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς πολὺ σωστὰ — θεωροῦνταν σὰν ἀναπόφευκτο φυσικὸ γεγονὸς. Τὸ πῶς κατανέμονταν τὰ βάρη ποῦ ἐπέβαλε αὐτὴ ἡ σπάνη ἦταν βέβαια θέμα ποῦ προκαλοῦσε ἀντιρρήσεις καὶ κριτικὴ: Οἱ ἀδικίες ποῦ συνδέονται μ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς προκαλοῦσαν σχεδὸν συνεχεῖς λαϊκὲς διαμαρτυρίες. Μποροῦσαν νὰ προβληθοῦν καὶ προβλήθηκαν, πραγματικὰ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, πῶς σ' ἓνα διαφορετικὸ κοινωνικὸ

Henry Miller, στὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Tennessee Williams καὶ τοῦ Edward Albee καὶ σὲ μεγάλο μέρος τῆς σύγχρονης ζωγραφικῆς καὶ μουσικῆς.

11. Sigmund Freud, *Civilization and its Discontents*, Λονδίνο, 1955, σελ. 63.

σύστημα οί φοβερές συνέπειες τῆς σπάνης θά μετριάζονταν. Τό γεγονός όμως τῆς σπάνης ἀγαθῶν δέν μπορούσε νά ἀποτραπεί. Καί ἡ ἀναγνώριση τῆς ὑπαρκτότητας του συνεπάγονταν ἀναγκαστικά τήν ἀποδοχή τοῦ ἀναπόφευκτου τῆς σκληρῆς ἐργασίας σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως κι ἑνός βιοτικοῦ ἐπιπέδου ἀπλῆς ἐπιβίωσης γιά τήν τεράστια πλειοψηφία τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ ἄλλη πηγή ποῦ τροφοδοτοῦσε τόν μηχανισμό τῆς καταστολῆς συνδέεται στενά μέ τήν πρώτη : Εἶναι ἡ ἀναντίρρητη πίστη τοῦ λαοῦ στίς βασικῆς ἀρχές ποῦ βρίσκονται στή βάση τῶν ταμποῦ καί τῶν ἀπαγορεύσεων, τῶν κανόνων καί τῶν διατάξεων ποῦ ρυθμίζουν τή συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων στήν κοινωνία. Αὐτές οἱ ἀρχές, ἐπεξεργασμένες ἀπό τόν πολιτιστικό καί θρησκευτικό μηχανισμό τῆς κοινωνίας, μεταβιβαζόμενες ἀπό γενιά σέ γενιά, ἀφομοιωμένες ἀπό τόν ἀνθρώπο σέ βαθμό ποῦ νά παρουσιάζονται σά μιᾶ ἀμετάβλητη πλευρά τῆς «ἀνθρώπινης πίστεως», συμπυκνώθηκαν σ' ἕνα εἶδος συνείδησης, σ' ἕνα ὑπερ-ἐγώ ποῦ ἀγγυπνεῖ πάντα καί τιμωρεῖ τούς παραβάτες τῶν ἐντολῶν του ἀδυστηρά μέ τόν πικρό συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς. Ἔτσι ἡ κοινωνία ἀπέκτησε αὐτό ποῦ μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ μιᾶ ἀστυνομική ἐξουσία πάνω στίς ψυχές καί ποῦ ἀποτελεσματικά κατοχυρώνει, στό πνευματικό πεδίο, τόν «κράτος τοῦ νόμου».

Αὐτό ποῦ ξεχωρίζει τήν ἐποχή μας ἀπ' τίς προηγούμενες εἶναι ὅτι σήμερα στίς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικές χῶρες ὁ μηχανισμός τῆς καταστολῆς ἔχει ἐκπληρώσει τήν ἱστορική του ἀποστολή. Ἡ πειθαρχία τῆς ἐργασίας καί ὁ αὐτοπεριορισμός ποῦ αὐτή ἐπέβαλε ἔκαναν δυνατή τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καί μαζί μ' αὐτή καί τήν οἰκοδόμηση ἑνός βιομηχανικοῦ συστήματος μέ τεράστια παραγωγικότητα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς αὐτομάτισης καί τῆς κυβερνητικῆς στίς δύο τελευταῖες δεκαετίες σημεῖωνουν τό τέλος τῆς μακρόχρονης περιόδου στήν ὁποία τόν ἀναπόφευκτο τῆς σπάνης ἀγαθῶν ἀποτελοῦσε τόν κεντρικό γεγονός τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐξακολουθητική ἀποδοχή αὐτῆς τῆς ἀναγκαιότητας στίς συνθήκες ποῦ ἐπικρατοῦν σήμερα στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἀποτελεῖ μιᾶ κατ' ἐξοχήν ψευδή ἀντίληψη. Ἡ ἀντίληψη αὐτή χρησιμεύει σήμερα μόνο στό νά διατηρεῖ καί νά στηρίζει ἕνα καταπιεστικό κοινωνικό σύστημα, καί ἡ ἐπίδρασή της στίς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων καθρεφτίζει μονάχα τήν ἀναχρονιστική ἐπιβολή μιᾶς ξεπερασμένης ἰδεολογίας.

Οἱ ἴδιες ἱστορικές διαδικασίες, ποῦ ἔκαναν ἀντικειμενικά δυνατή τήν ἐξάλειψη τῆς σπάνης συντέλεσαν σέ μεγάλο βαθμό καί στήν ἐξασθένιση τῆς ἀστυνομικῆς ἐξουσίας τῆς κοινωνίας πάνω στίς ψυχές. Ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ διάδοση τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀποτέλεσμα καί μέ τή σειρά τους αἰτία τῶν θεαματικῶν προόδων τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας, ὑπονόμευσαν

μοιραία την πίστη σε πολλές απ' τις βασικές ήθικες αρχές που κατευθύνουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Αφού ξεπεράστηκαν απ' τις βαθειές αλλαγές στην οικονομική πραγματικότητα και διαβρώθηκαν απ' την ορθολογική κριτική σε όλες τις μορφές της, οι αρχές αυτές δεν είναι σε θέση να σηκώσουν το βάρος του μηχανισμού καταστολής που παραδοσιακά καλούνται να στηρίζουν.

Αυτή η προοδευτική διάβρωση των οικονομικών και ιδεολογικών θεμέλιων της καταστολής προκάλεσε στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες συνέπειες που είναι πολύπλοκες και αντιφατικές, με επίσης και σημαντικές. Απ' τη μια οι περισσότεροι άμεσες και έμφανεις εκδηλώσεις της καταστολής περιορίστηκαν ή εξαφανίστηκαν. Οι σχέσεις των δύο φύλων τόσο στο γάμο όσο και έξω απ' αυτόν έγιναν πιο ελεύθερες. Η κυκλοφορία και η διάδοση της χρήσης φτηνών αντισυλληπτικών προχώρησαν σε βαθμό που βοηθούν πολύ στην απελευθέρωση της γυναίκας απ' την οικιακή δουλειά, και η ανατροφή των παιδιών γίνεται από όρισμένες απόψεις με περισσότερη σύνεση και ευαισθησία.

Απ' την άλλη, η εξασθένηση του μηχανισμού της καταστολής οδήγησε σε όχι λιγότερο χτυπητά όδυνηρες συνέπειες. Ο παλιός κώδικας ήθικης, που σε μεγάλο βαθμό τον επέβαλλε η συνείδηση του ατόμου, βρίσκεται σε ολοφάνερα ραγδαία παρακμή. Άλλα ο μονοπωλιακός καπιταλισμός αποδείχτηκε πέρα για πέρα ανίκανος να δημιουργήσει μια νέα ήθικη που να κατευθύνει τη συμπεριφορά του ανθρώπου σε μια εποχή που η αφθονία είναι πια δυνατή. Το αποτέλεσμα είναι ότι το βάρος της προστασίας της κοινωνίας από την αντικοινωνική συμπεριφορά γίνεται όλο και περισσότερο υπόθεση καταναγκασμών εξωτερικών σε σχέση με τον άνθρωπο — οικονομικών αντιδράσεων ανταμοιβής και τιμωρίας, και πάνω απ' όλα αστυνομίας και δικαστηρίων. Το ότι αυτοί οι εξωτερικοί καταναγκασμοί στάθηκαν ανίκανοι να πάρουν τη θέση ενός αποτελεσματικού κώδικα ήθικης φανερώνεται από χιλιάδες περιπτώσεις, μεγάλες και μικρές. Το ποσοστό της εγκληματικότητας, π.χ., ανέβηκε πολύ πιο γρήγορα απ' ό,τι ο πληθυσμός¹². Ίσως ακόμα πιο χαρακτηριστική (και πιο τρομερή) είναι η όλο και πιο μεγάλη κλίμακα στην οποία η βία δηλητηριάζει την κοινωνική ατμόσφαιρα της πιο αναπτυγμένης καπιταλιστικής χώρας. Οι κάτοικοι των πόλεων, αναφέρουν οι «Τάιμς Ν. Υόρκης» (20 Μαΐου 1963), «φοβούνται να χρησιμοποιήσουν τα πάρκα τους ακόμα και στη διάρκεια της ημέρας», και τα αστυνομικά τμήματα στη Νέα Υόρκη και άλλου εκδίδουν

12. Οι Τάιμς Νέας Υόρκης παραθέτουν στις 11 Οκτωβρίου 1963 δηλώσεις του J. Edgar Hoover, διευθυντή του Ομοσπονδιακού Γραφείου Έρευνών (F.B.I.) στις όποιες αναφέρει ότι απ' το 1946 και πέρα τα εγκλήματα υπερδιπλασιάστηκαν και το 1957 - 1962 αξιολογήθηκαν πέντε φορές γρηγορότερα απ' τον πληθυσμό.

ειδικά φυλλάδια με διάφορες συμβουλές προς τους πολίτες, να περπατούν π.χ. μόνο όταν οι δρόμοι είναι φωτισμένοι, να διπλοκλειδώνουν όλες τις πόρτες τη νύχτα και να μην τις ανοίγουν ποτέ όταν χτυπάει κάποιος χωρίς προηγούμενη εξακριβωση της ταυτότητάς του. «Ακόμα και στη Φιλαδέλφεια, την πόλη της αδελφικής αγάπης», λέει ο πρώην δήμαρχος Ρίτσαρντσον Ντίλουορθ, δε θα αποφάσιζα να βγώ έξω στο δρόμο τη νύχτα εκτός με ταξί που να έχει κλειδωμένες τις πόρτες»¹³.

Τέτια είναι η αναπόφευκτη μοίρα μιας κοινωνίας χωρίς πίστη και χωρίς ηθική, και χωρίς την ικανότητα να προσφέρει στα μέλη της τρόπους να στρέφουν την ενεργητικότητά τους σε στόχους ενδιαφέροντες και αξιους για τον άνθρωπο.

V

Μιά απ' τις βασικές διαγνώσεις του Φρόντ ήταν ότι ο πολιτισμός στηρίζεται όχι μόνο στην καταστολή των παρορμήσεων του ένστικτου αλλά και — πράγμα που δεν είναι λιγότερο σημαντικό — στο γεγονός ότι σε σημαντικό βαθμό αυτές οι παρορμήσεις διοχετεύονται προς δημιουργικούς στόχους. Αυτή είναι η διαδικασία που ονόμασε εξύψωση. Καθώς η ανάγκη για καταστολή εξασθενίζει και ο μηχανισμός της καταρρέει, γίνεται φανερό ότι ο πολιτισμός μπορεί να ανθίσει μόνο όσο οι άγωγοί της εξύψωσης διευρύνονται και βαθαίνουν διαρκώς, μένο όσο οι άνθρωποι μπορούν να βρίσκουν όλο και νέες διέξοδες για τη λανθάνουσα ενεργητικότητά τους που τους προσφέρει επίσης γνήσιες πηγές ικανοποίησης. Και όμως κάτω απ' το καθεστώς του μονοπωλιακού καπιταλισμού συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: Ολόκληρη η ζωτική διαδικασία της εξύψωσης βρίσκεται μπροστά σε κίνδυνο κατάρρευσης. Πώς αλλιώς είναι δυνατόν να ερμηνευθούν το γεγονός ότι η εργασία χάνει όλο το νόημά της, ή ανία των ώρων τηςσχόλης που αποβλακώνει, ο εκφυλισμός αυτού που προσπαθεί να περάσει για κουλτούρα, ή απονέκρωση της πολιτικής δραστηριότητας σαν πάλης για την πορεία που πρέπει ν' ακολουθήσει η κοινωνία.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί ο έρωτισμός επανήλθε και πάλι στο προσκήνιο σαν το όλο και πιο κυρίαρχο μέσο ικανοποίησης των έρωτικών όρμων. Στην επίσημη ιδεολογία ή αναβίωση του έρωτισμού παίρνει τη μορφή μιας έπιμονής ότι η εδτυχία μπορεί να βρεθεί ανάμεσα στους τέσσερις τοίχους του καθένα μας, στην άγκαλιά της συζύγου, στη συντροφιά με την οικογένειά. Η ίδια αναβίωση είναι εξίσου εμφανής στην εθνική κουλτούρα και στην αδιάκοπη επίκληση

13. «Τάμς Νέας Υόρκης», 17 Μαρτίου 1965.

από την εμπορική διαφήμιση του έρωτισμού σά βρυσομάνας τής ήδονής, που την εξασφαλίζει κανείς αγοράζοντας ένα αυτοκίνητο ή ένα κομμάτι σαπούνι, κάνοντας μιάν έκδρομή, αποχτώντας ένα καινούργιο φόρεμα ή ένα κόσμημα.

Όμως ή επιστροφή αυτή στον πρωτογονισμό δέν αποδίνει. Υπάρχει μιά οδσιαστική άσυμμετρία στις διάφορες διαδικασίες: Τα ταμπού και οι εξυψώσεις έχουν σά σκοπό να χαλιναγωγήσουν και να αναπροσανατολίσουν την ένστιχτώδικη ενεργητικότητα, ή εξασθένιση όμως των ταμπού και ή έμφραξη των άγωγών εξύψωσης δέν οδηγούν αυτόματα στην επιστροφή των παρορμήσεων του ένστικτου πρός τους άρχικούς βιολογικούς τους σκοπούς. Αντίθετα, τó άποτέλεσμα είναι να πάρει πιδ μεγάλη έκταση ή καταστροφή τής ψυχικής ίκανότητας του ανθρώπου να ίκανοποιεί άμεσα τις ένστιχτώδικες ανάγκες του. Οί φαινομενικές δυνατότητες, που τόσο σπάταλα προσφέρει ή ανανεωμένη έμφραση στον έρωτισμό, παραμένουν στην οδσία άπρόσιτες: 'Ο άναισθητοποιημένος άνθρωπος υποφέρει από ένα είδος ψυχικού εδνουχισμού, από άνικανότητα να γευτεί την ψυχική κάθαρση μέσω τής σεξουαλικής δραστηριότητας. Αν και πολλά από τά όσα πριν άπαγορεύονταν τώρα επιτρέπονται, ώστόσο ό,τι επιτρέπεται τώρα έπαψε να είναι τó ίδιο με κείνο που πριν άπαγορεύονταν. Υποχωρώντας μπροστά στις επιθέσεις του όρθολογισμού, οι παλιές άπαγορεύσεις και προσταγές περιέπεσαν σε άχρηστία αλλά όχι πριν αφαιρέσουν άπ' τις δραστηριότητες, τις όποιες υποτίθεται ότι παρεμπόδιζαν, τó συναισθηματικό τους περιεχόμενο, άποστερώντας τις έτσι από κάθε νόημα και από τη δύναμη να προσφέρουν ίκανοποίηση. Η όμοιότητα μ' αυτό που συνέβηκε στον οικονομικό τομέα είναι καταπληκτική: Η έκλογίκευση του τρόπου λειτουργίας τόσο των ανθρώπινων όσον και των οικονομικών μονάδων αυτής τής κοινωνίας συμβαδίζει με την εξαφάνιση κάθε στόχου με περιεχόμενο. Η «άτροφία τής σεξουαλικής ζωής» για την όποια μίλησε ό Φρόντ, δέν είναι ή άτροφία τής σεξουαλικής δραστηριότητας, είναι ή άτροφία του ψυχικού περιεχόμενου και του νοήματος αυτής τής δραστηριότητας.

Όπως συμβαίνει συχνά, τά φαινόμενα εξαπατούν. Ακριβώς όπως οι έρωτικές δραστηριότητες του Δόν Ζουάν και τής Μεσσαλίνας θεωρούνται τώρα όχι σαν έκδήλωση υπερβολικής joie de vivre,¹⁴ αλλά σαν προϊόντα τής μόνιμης άποτυχίας τους να πετύχουν τη σεξουαλική ίκανοποίηση, πιδ τους όδήγησε στην άδιάκοπη αναζήτηση συντρόφων ίκανών να τους δώσουν τó γι' αυτούς άκατόρθωτο, έτσι και ή μανία τής κοινωνίας με τον έρωτισμό πρέπει να θεωρηθεί ότι δέν άντανακλά μιά γενική αύξηση τής

14. Γαλλικά στο κείμενο: χαρά (άπόλαυση) τής ζωής (Σ:Μ).

σεξουαλικής ικανοποίησης, αλλά αποτελεί σαφή ένδειξη σεξουαλικής δυσλειτουργίας. Αυτή ή δυσλειτουργία μπορεί να πάρει τη μορφή της εξασθένησης της τεχνικής ικανότητας για σεξουαλική δραστηριότητα. Άλλα επιβάλλεται να αντιληφθούμε ότι ενδέχεται να μην πάρει αυτή τη μορφή κι απεναντίας να εκφρασθεί με την απώλεια ή το σημαντικό περιορισμό της ικανότητας να δοκιμάζει κανείς τη ψυχική λύτρωση μέσω της σεξουαλικής δραστηριότητας. "Όπως τόνισε αρχικά ο Φρόντ και υπογράμμισε και επεξεργάστηκε αργότερα ο Βίλχελμ Ράιχ, οι δυο αυτές εκδηλώσεις δεν είναι καθόλου ταυτόσημες. Η τεχνική ικανότητα μπορεί να συνυπάρχει με την αδυναμία του ψυχικού όργασμου που με τη σειρά της προκαλεί τις κάθε λογής νευρωτικές ανωμαλίες.

Η πιο σοβαρή συνέπεια της σεξουαλικής δυσλειτουργίας είναι ότι καταστρέφει τον «έσωτερικό κόσμο», ο οποίος υποτίθεται ότι συμβιβάζει τον άνθρωπο με τη μελαγχολία και την καταπίεση του εξωτερικού κόσμου. Αντί να τον βοηθά να ξεπεράσει την ανικανότητά του για ανθρώπινες σχέσεις, για αγάπη και αλληλεγγύη, ο έρωτισμός μετατρέπεται σε πηγή έντασης και απογοήτευσης. Για μιάν ακόμα φορά συναντούμε την παραδοξότητα ο επιμέρους όρθολογισμός να συμβαδίζει με τον ολοκληρωτικό παραλογισμό. Η αύξηση των γνώσεων υπονομεύει τα παλιά ταμπού και τις παλιές απαγορεύσεις, περιορίζει την άγνοια και το φόβο, κάνει δυνατή μιάν αύξηση στην κλίμακα της σεξουαλικής δραστηριότητας. Ταυτοχρόνως μεγαλώνει ή απόσταση ανάμεσα στη φαινομενική ικανοποίηση των σεξουαλικών αναγκών και την ικανοποίηση που προκύπτει απ' τη σεξουαλική δραστηριότητα, και η δυστυχία που προκαλεί ή ψυχική ανεπάρκεια γίνεται πιο εξουθενωτική και δυσβάσταχτη. «Η αύξηση των γνώσεων σχετικά με τη σεξουαλική ζωή επέδρασε στις γυναίκες μάλλον προς το χειρότερο, παρά προς το καλύτερο», γράφει ο Δρ. Ντίγκουολ, ένας Βρεταννός μελετητής της αμερικάνικης κοινωνίας. «Γιατί, όσο περισσότερα μάθαινε αυτή τόσο περισσότερο υποψιάζονταν ότι την έχουν εξαπατήσει»¹⁵. Και ο Dingwall προχωρεί και βγάζει τα αναπόφευκτα συμπεράσματα ότι «η έλλειψη πλήρους σεξουαλικής ικανοποίησης βρίσκεται στη βάση της δυσαρέσκειας που εκδηλώνεται από τόσο πολλές αμερικανίδες» και ότι αυτό «έχει τις επιδράσεις του σ' όλους τους τομείς της ζωής»¹⁶.

Ο τομέας της ζωής που επηρεάζεται περισσότερο άμεσα είναι βέβαια ο τομέας των συζυγικών σχέσεων. Τραυματισμένοι ψυχικά απ' τη σεξουαλική δυσλειτουργία τους, οι δυο σύζυγοι τείνουν να βουλιάζουν σε μιά κατάσταση συναισθηματικής μιζέριας, που απ' την πρώτη στιγμή τους έμπο-

15. Eric John Dingwall, *The American Woman: A Historical Study*, Λονδίνο, 1956, σελ. 220.

16. Στο ίδιο, σελ. 222.

δίξει να δώσουν ο ένας στον άλλον αυτό που έχει ανάγκη και να καταλάβουν τα αίτια της στενοχώριας τους. Και οι δύο, ο άντρας και η γυναίκα, νιώθουν «έξαπατημένοι» και έχουν την τάση να μέφονται ο ένας τον άλλον. Αυτό που ο Φρόντ ονόμαζε την «αρχική υπερτίμηση του έρωτικού αντικείμενου» υποχωρεί μπρός στην επιθετική του υποτίμηση. Ότι πριν ήταν αντικείμενο θαυμασμού μεταβάλλεται τώρα σε πηγή έρεθισμού και ενόχλησης και καταλήγει σε καυγάδες και αντεγκλήσεις πάνω σε ζητήματα έντελως άσχετα με το πραγματικό πρόβλημα. Η έχθρότητα που επιδειχνεται σ' αυτές τις περιπτώσεις γεννάει κατόπι αισθήματα ένοχης και μεταμέλειας. Τα αισθήματα αυτά οδηγούν ξανά στη συμφιλίωση και μ' αυτήν μπαίνει σε κίνηση και πάλι ολόκληρος ο φαύλος κύκλος.

Το γεγονός ότι ο άντρας μέσω των έρωτικών σχέσεων μπορεί να πετυχαίνει κάποιου είδους σωματική λύτρωση απ' την ένταση, ενώ αυτή η δυνατότητα είναι πολύ πιο περιορισμένη για τη γυναίκα, τείνει να ενισχύσει σ' αυτήν το αίσθημα ότι την ξεγελούν και την εκμεταλλεύονται. Αυτό με τη σειρά του προκαλεί την επίμονη απαίτησή της από τον άντρα να εκπληρώνει τουλάχιστο τις υποχρεώσεις του στους άλλους τομείς της συζυγικής ζωής.

Αυτός, απ' την άλλη μεριά, επειδή τον βασανίζει η ένοχλητική αβεβαιότητα μήπως η δυστυχία της γυναίκας του οφείλεται πραγματικά στη δική του μεγάλη ανεπάρκεια, ενδίδει στην πίεση. Διπλασιάζει τις προσπάθειες για να εξασφαλίσει τη ζωή της οικογένειάς του, προσπαθεί να είναι όσο το δυνατό πιο χρήσιμος στις δουλειές του σπιτιού και φτάνει και να χρεώνεται ακόμα για να ικανοποιήσει τις ιδιοτροπίες της. Τοποθετεί τη γυναίκα του πάνω σ' ένα βήθρο και κάνει ό,τι μπορεί για να την κολακέψει, όντας συνεχώς έτοιμος να ανταποκριθεί σε κάθε νεύμα ή πρόσκλησή της — για ν' ανακαλύψει τελικά ότι όλες του οι προσπάθειες είναι μάταιες, ότι τίποτε απ' ό,τι μπορεί να δώσει δεν πρόκειται να ικανοποιήσει τις ανάγκες της και ότι, αντί να κερδίσει τη στοργή της, απλώς χάνει το σεβασμό της.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι προσπαθούν να ξεφύγουν απ' αυτή τη στενόχωρη θέση. Οι διαφορές ανάμεσα σ' αυτούς τους τρόπους εξαρτιόνται από μια σειρά παράγοντες όπως η οικονομική και κοινωνική θέση, το θρησκευτικό και έθνικό υπόβαθρο και τα ιδιαίτερα προσωπικά γνωρίσματα του καθένα. Η σε μεγάλο βαθμό άπατηλή αντίληψη ότι μια αλλαγή συντρόφου μπορεί να προσφέρει την αποτελεσματική θεραπεία οδηγεί σε όρισμένα κοινωνικά στρώματα στον πολλαπλασιασμό των εξωσυζυγικών σχέσεων και στη συχνή, όλο και πιο συχνή διάλυση, της οικογένειας, με το διαζύγιο, το χωρισμό ή την εγκατάλειψη. Η γρήγορη άνοδος του ποσοστού των διαζυγίων οδήγησε την Ένωση για την Προστα-

σία της Οικογενείας στο να διακηρύξει ότι «η εξασθένηση της οικογένειας (είναι) το υπ' αριθ. 1 κοινωνικό πρόβλημα της 'Αμερικής»¹⁷.

Όπου για οικονομικούς ή θρησκευτικούς λόγους το διαζύγιο αποφεύγεται και το ζευγος δε χωρίζει, ή ατμόσφαιρα μέσα στην οικογένεια είναι συνήθως παγερή ή έχθρική. Οι άνθρωποι, που έχουν μικρή οικονομική εδχέρεια ή δεν έχουν καθόλου, όντας υποχρεωμένοι καθημερινά να εξασφαλίζουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν και να φροντίζουν για τὰ παιδιά τους, υποτάσσονται στη μοίρα τους. Άνίκανοι να απολαύσουν τὴ ζωὴ κι ἐξίσου ανίκανοι να ἀλλάξουν τὴ ζωὴ τους, ὑπομένουν τὴ μιζέρια τους ὡς τὸ τέλος και φεύγουν ἀπ' αὐτὸ τὸν κόσμο χωρίς οἱ ικανότητες και δημιουργικὲς δυνατότητές τους να ἀποκαλυφθοῦν και να ἀναπτυχθοῦν ποτέ. Για πολλοὺς τὸ ἀλκοὸλ εἶναι ἡ μοναδικὴ παρηγοριά, σὲ ὀρισμένους ἡ αὐτοκτονία προσφέρει τὴ διέξοδο τῆς ἀπελπισίας.

Οἱ οικονομικά πιὸ τυχεροὶ ἐλπίζουν πολλές φορές στὴ σωτηρία, χάρη σὲ μιὰν ἀλλαγὴ στὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες. Παρακινημένοι ἀπὸ τὴν ἀπατηλὴ ἰδέα ὅτι ἡ συγκινησιακὴ κάθαρση πὸς τοὺς ξεφεύγει μπορεῖ μὲ κάποιον τρόπο να αἰχμαλωτισθεῖ σὲ ἓνα διαφορετικὸ περιβάλλον, ἀλλάζουν σπιτί, περιβάλλονται μὲ ἀκριβὲς οἰκιακὲς συσκευές, κάνουν συχνὰ ταξίδια στο ἐξωτερικό. Ψάχνοντας συνεχῶς να βροῦν κάποιον τρόπο να ξεπεράσουν τὴ συγκινησιακὴ τους ἀνία ἀποτελοῦν τὸ πρωτότυπο τοῦ παροιμιωδῶς ἀνήσυχου Ἀμερικάνου καταναλωτῆ, πὸς εἶναι πάντα προσιτὸς σὲ καινούργιες φαντασιοπληξίες και μόδες, σὲ νέα προϊόντα και μοντέλα και στὰ νέα ἡρεμιστικά και ἀναλγητικά¹⁸.

Διαφορετικὸ δρόμο ἀκολουθοῦν κείνοι πὸς μποροῦμε να ὀνομάσουμε τὸν «κύκλο χάι-φάν» ἀρκετοὶ δηλαδὴ ἐπιστήμονες ἐπαγγελματίες, οἱ ἐργαζόμενοι στὰ δημόσια θεάματα και στὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, οἱ καθηγητὲς και οἱ σπουδαστὲς τῶν κολλεγίων και πανεπιστημίων. Χάρη στο μορφωτικὸ τους ἐπίπεδο και τὴ φύση τῶν ἀσχολιῶν τους, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι ἐπόμενο να εἶναι ἰδιαίτερα εὐαίσθητοὶ στὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα

17. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Family Service Highlights, περιοδικὸ τῆς Ἐνώσης, δημοσιευμένο στοὺς «Τάιμς Νέας Ὑόρκης», 12 Νοεμ. 1961. Περίπου τὴν ἴδια περίοδο ὁ καθηγητῆς Judson T. Landis τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφόρνιας ἐξέφρασε τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ χειροτέρευση τῆς οικογενειακῆς ζωῆς στὴν Καλιφόρνια, πὸς ἀπὸ πολλές ἀπόψεις ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς πρωτοπόρες πολιτείες, πῆρε τρομαχτικὲς διαστάσεις, μὲ «50 γάμους (στὸν Ἅγιο Φραγκίσκο 55) στοὺς 100 να καταλήγουν σὲ ναύαγιο», "San Francisco Chronicle", 9 Νοεμβρίου 1961.

18. Οὐσιαστικά τὸ ἴδιο μάταιο κυνήγι σ' ἀναζήτηση συντροφιάς, μόνο πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, στέλνει τοὺς λεγόμενους μπητνικς να βροῦν τὴ συγκινησιακὴ πλήρωση στὴν ἀπάρνηση τοῦ «τετραγώνου» τρόπου ζωῆς, μὲ τίς ἀνέσεις και τίς ἀβρότητες του, και στὴν υιοθέτηση, στὴ θέση του, τοῦ τρόπου ζωῆς πὸς τὸν χαρακτηρίζουν ἡ ἐκκεντρικότητα, ἡ ἀτακτὴ ζωὴ και τὰ ναρκωτικά.

στη χαλάρωση που σημειώνεται στην καταστολή και τα αδέξανόμενα εμπόδια που ή μονοπωλιακή καπιταλιστική κοινωνία όρθώνει στο δρόμο της ικανοποίησης των συγκινησιακών παρορμήσεων. Η απάντησή τους στην κρίση αυτή τις περισσότερες φορές είναι μια αγωνιώδης προσπάθεια να βρουν μια λύση μέσα σ' ένα πλαίσιο καθαρά προσωπικό, μ' αυτό που ίσως μπορεί ν' αποκληθεί ή «επανεξύψωση». Η προσπάθεια αυτή, που γίνεται έσκεμμένα, έχει όλα τα χαρακτηριστικά της εργασιοθεραπείας. Μερικοί ασχολούνται με τη ζωγραφική ή την έσωτερική διακόσμηση. Άλλοι γίνονται ειδικοί στα σπάνια έργα τέχνης και άλλοι συλλέκτες μουσικών δίσκων (πολλές φορές περιορίζουν την προτίμησή τους σε μια μόνο χώρα ή ιστορική περίοδο). Τέτιες είναι οι χαρακτηριστικές εκδηλώσεις αυτής της πολιτιστικής παρόρμησης. Το ότι είναι τεχνητή είναι συνήθως πέρα για πέρα προφανές. Τα βιβλία μένουν συνήθως ανάγνιχα και στολίζουν βιβλιοθήκες σχεδιασμένες με γούστο. Το αδιάκοπο παίξιμο του τεχνικά έξοχου πικ άπ δέ μαρτυρεί τόσο την αγάπη προς τη μουσική όσο τον τρόπο της σιωπής. Η μελέτη των κατάλογων των παλαιοπωλών και των γκαλερι ή ή έπιλογή νέων υλικών για μια καινούργια διακόσμηση του λιβγκ-ρουμ δέν μπορούν να κάνουν τίποτε πέραν του να προσφέρουν μια πρόσκαιρη φυγή άπ' την ανάγκη να βρεθεί κανείς μόνος με τις σκέψεις και τα αισθήματά του : Οι τεχνητές αυτές πηγές ικανοποίησης είναι το ίδιο στείρες όσο και κείνες που έχουν σα σκοπό τους να αντικαταστήσουν.

Έκει που ή πίεση της αναζήτησης υποκατάστατων ικανοποιήσεων γίνεται πιο έντονα αισθητή κι αποβαίνει επίσης πολυ σημαντική, είναι στη σφαίρα των σχέσεων μεταξύ γονιών και παιδιών. Γενική είναι ή πεποίθηση ότι τις δυσκολίες ανάμεσα στους συζύγους μπορούν να μετριάσουν οι κοινές εθύνες τους και ή στοργή τους για τα παιδιά. Στην πράξη, όμως, ό έρχομός των παιδιών, αντί να λύσει όλα τα προβλήματα, συνήθως τα κάνει πιο σύνθετα και περίπλοκα. Ένώ το να έχει κανείς παιδιά θεωρείται ζήτημα ολοκλήρωσης και περηφάνειας, τα βάρη και οι υποχρεώσεις που επιβάλλουν περιορίζουν την έλευθερία των γονιών και έρχονται να προστεθούν στις ήδη φοβερές έντάσεις κάτω άπ' τις όποιες ζούν. Και όταν τα πράγματα φτάσουν στη διάλυση του γάμου, ή ύπαρξη των παιδιών κάνει το χωρισμό συναισθηματικά πιο όδυνηρό και οικονομικά πιο δύσκολο.

Τέτια δυσάρεστα πράγματα λείπουν άπ' τη συνηθισμένη στρεότυπη εικόνα της οίκογενειακής ζωής στις Ένωμένες Πολιτείες σήμερα. Σ' αυτήν τα παιδιά τοποθετούνται σ' ένα βάθρο άκόμα πιο ψηλό άπ' αυτό όπου βρίσκεται ή γυναίκα. Τα κατακλύζουν διαρκώς με φροντίδες και με χατίρια και ένα μεγάλο και διαρκώς αδέξανόμενο μέρος του οίκογενειακού εισοδήματος διατίθεται για την ικανοποίηση των αναγκών τους. Και όμως αυτή ή υπερβολική λατρεία του παιδιού, που ή κυρίαρχη ιδεολογία προβάλ-

λει με έμφαση και πού ή πανταχοϋ παρούσα έμπορικη διαφήμιση εκμεταλλεύεται, όχι μόνο δέν αποδείχνει πως ή χώρα είναι παράδεισος για τα παιδιά, αλλά αντίθετα φανερώνει τόν προβληματικό χαρακτήρα της θέσης του παιδιού μέσα στην κοινωνία και των σχέσεων των γονιών προς τα παιδιά τους. Γιατί οί γονείς, αφού υποφέρουν οί ίδιοι από συγκινησιακή αστία και δέν μπορούν να προσφέρουν ο ένας στον άλλον αυτό που έχουν ανάγκη, αφού διχάζονται ανάμεσα στη φυσιολογική και κοινωνικά καταξιωμένη αγάπη προς τα παιδιά και τόν ακατανίκητο πειρασμό να τα θεωρούν τουλάχιστο έν μέρος υπεύθυνα για την αδυναμία τους να ξεφύγουν απ' τή φυλακή της μιζέριας όπου ζούν, δέν είναι σε θέση να ικανοποιήσουν τις συγκινησιακές ανάγκες των παιδιών ή να εξασφαλίσουν υγιείς σχέσεις μαζί τους.

Αυτή ή διαφορούμενη κατάσταση επαυξάνει την ένταση που κυριαρχεί μέσα στην οικογενειακή ατμόσφαιρα, ένταση που μπορεί να εκδηλωθεί με θυελλώδεις συγκρούσεις ή με σιωπηρή έχθρότητα, ή με προσποιητή «δμόνοια». Το παιδί, πάντα εδαισθητο στο περιβάλλον του, πληγώνεται αναπόφευκτα στα μύχια της ψυχής του. Η έλλειψη δεσμών ανάμεσα στους γονείς του διαπλάθει την προσωπικότητά του. Η αναπηρία στοργής της μιας γενιάς γίνεται «κληρονομικό» χαρακτηριστικό που ακρωτηριάζει και καταστρέφει τή ζωή της άλλης.

Σε πολυ λίγες, δυστυχώς όμως αυξανόμενες, περιπτώσεις, ή απεμπόληση της εθθύνης των γονιών παίρνει τή μορφή της ανεξέλεγκτης επιθετικότητας που, άψηφώντας όλες τις απαγορεύσεις, καταλήγει σε ασύλληπτη κτηνωδία προς τα παιδιά¹⁹. Πολυ συχνά εκφράζεται με τó να αφήνουν τα παιδιά να κάνουν οτι τους άρέσει, πράγμα που συνήθως είναι μόνο μιá διάφανη μεταμφίση της έλλειψης ενδιαφέροντος και φροντίδας για την ανατροφή των παιδιών. Ένθαρρύνοντάς τα να περνούν την ώρα τους μπροστά στην τηλεόραση ή να κάνουν οτι τους άρέσει, αυτό που ζητούν οί γονείς απ' τα παιδιά είναι να τους αφήσουν κείνα μόνους. Πάντα εμπόδιο για τους γονείς, πάντα εγκαταλειμμένα στη φροντίδα κάποιου άλλου, τα παιδιά μαθαίνουν να αισθάνονται οτι δέν τα θέλουν, οτι άποτελούν άπλως πηγή σκοτούρας και έξόδων.

Στις περισσότερες, ώστόσο, περιπτώσεις ή άνικανότητα των γονιών να νιώσουν αθόρημη στοργή προς τα παιδιά τους, καθώς συγκρούεται

19. «Δεκάδες περιπτώσεις που εκκρεμούν τώρα ένάπιον των Άρχων Προστασίας του Παιδιού σ' όλη τή Βόρεια Καρολίνα φανερώνουν τή βάρβαρη κακομεταχείριση που οί γονείς επιβάλλουν στα παιδιά. Μόνο στον Άγ. Φραγκίσκο τα κρούσματα σκληρότητας προς τα παιδιά υπερτριπλασιάσθηκαν μέσα στα τελευταία δύο χρόνια και από την πρώτη Ιανουαρίου τα δείγματα τέτιας βίας φαίνεται οτι αυξάνουν με άκόμα πιο γρήγορο ρυθμό», "San Francisco Chronicle", 5 Άπριλίου 1961.

μέ τους κανόνες τῆς ἰδεολογίας καί τις ἀπαιτήσεις τῆς συνείδησης, προκαλεῖ ὀδυνηρά αἰσθήματα ἐνοχῆς πού οἱ γονεῖς ἐπιχειροῦν νά καταπνίξουν μέ μεγάλες ὑποχωρήσεις, προορισμένες νά δώσουν στό παιδί τά σύμβολα τῆς ἀγάπης καί στοργῆς. Τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ στοργή εἶναι ἐπιτηδευμένη, κι ὅτι δέν πηγάζει ἀπό ἕνα γνήσιο αἶσθημα ζεστασιάς καί ἀγάπης γιά τό παιδί γίνεται ἀντιληπτό σέ κάθε βῆμα καί πάνω ἀπ' ὅλα ἀπ' τό ἴδιο τό παιδί, τόν πιδ ἀποτελεσματικό καί σίγουρο ἀνιχνευτή τοῦ ψεύδους.

Ἔτσι, ἡ καθημερινή ἐμπειρία τοῦ παιδιοῦ εἶναι ὅτι περιβάλλεται ἀπό μιὰ προσποίηση. Καταγράφοντας κάθε τί πού συμβαίνει στό περιβάλλον του, μιμητικό ἀπ' τις πρώτες μέρες τις ὑπαρξῆς του, ἐπηρεάζεται τόσο ἀπ' τή στάση τῶν γονιῶν του μεταξύ τους ὅσο καί ἀπ' τή στάση τους ἀπέναντί του. Ἀκόμα καί ὅταν δέχεται ὅλες τις ἐξωτερικές ἐκδηλώσεις τῆς ἀγάπης, δέν μπορεί παρὰ νά τραυματίζεται βαθειά ἀπ' τήν ἔλλειψη δεσμῶν ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους. Κάτω ἀπ' τις πιδ εὐνοϊκές συνθήκες, ὁ κόσμος τοῦ παιδιοῦ δέν μπορεί νά ἀπομονωθεί ἀπ' τήν παγερή ἀτμόσφαιρα τοῦ κόσμου τῶν μεγάλων. Ἡ δίχως περιεχόμενο ζωὴ τῶν γονιῶν, οἱ κανυγάδες τους, ἡ ἀπεμπόληση τῶν εὐθυνῶν τους καί ἡ ἀνία δέν μπορεί νά μὴν ἀποτυπώνονται στό χαρακτήρα καί τή ζωὴ τοῦ παιδιοῦ. Ἔτσι, οἱ γονεῖς διαπλάθουν τὰ παιδιὰ τους κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσή τους. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ γονεῖς ἔχασαν τήν πίστη τους πρὸς τήν κοινωνία, ἔπαψαν νά πιστεύουν στήν ἰδεολογία τους, παίρνουν στάση ἐχθρική ἀπέναντι στή δουλειὰ τους καί ἀναμεταξὺ τους, ἔτσι καί τὰ παιδιὰ χάνουν τήν πίστη πρὸς τοὺς γονεῖς τους, ὅταν διαισθάνονται τήν ὑποκρισία τῶν διδασκῶν καί τῶν νοουθεσιῶν τους. Ὅλοι μαζί ζοῦν μέσα σέ μιὰ ζούγκλα, ὅπου δέν ὑπάρχει οὔτε ἀγάπη οὔτε ἐμπιστοσύνη, δέν ὑπάρχει σκοπὸς καί ἰδανικό πού ν' ἀξίζει ν' ἀγωνισθεῖ κανεὶς γι' αὐτό, νά παλέψει γι' αὐτό.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση πραγμάτων δέν μπορεί νά ἀλλάξει μέ τις εὐχές καί τοὺς ἐξορκισμοὺς. Διακηρύξεις, ὅτι οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες π.χ. χρειάζονται μιὰ «πνευματικὴ ἀναγέννηση» ἢ ἕνα ξεκαθάρισμα τῶν «ἐθνικῶν στόχων», ἀποτελοῦν μιὰν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρρωστημένης κατάστασης ἐναντίον τῆς ὁποίας στρέφονται, ἀλλὰ καί φανερώουν μιὰν ἀδυναμία κατανόησης τῆς φύσης καί τῆς προέλευσης αὐτῆς τῆς ἀρρώστιας. Ὅταν ἕνας συγγραφέας τόσο εὐαίσθητος καί παρατηρητικός, ὅσο ὁ Πῶλ Γκούντμαν, διαπιστώνει μέ παρρησία ὅτι «ἡ κοινωνία μας δέν μπορεί νά ἀκολουθεῖ δυὸ δρόμους, νά ἀκολουθεῖ ἀφενὸς ἕνα κονφορμιστικό καί ποταπὸ σύστημα καί νά διαθέτει ἀφετέρου εἰδικευμένους καί θαρραλέους ἀνθρώπους γιά νά ἐπανδρώσουν τό σύστημα αὐτό», μὰ τελικὰ καταλήγει ἀπλῶς στό συμπέρασμα, ὅτι «ἀν δέκα χιλιάδες ἀνθρώποι ἀπ' ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα σηκωθοῦν καί μιλήσουν ἔξω ἀπὸ τὰ δόντια καί ἐπιμείνουν, τότε θὰ μπορέσουμε νά φέρομε τὴ χώρα στό σωστὸ δρόμο», τότε ἔχουμε, τό μέτρο τῆς πλήρους

άποτυχίας τών καλύτερων έπικριτών τής κοινωνίας νά δουν κατά πρόσωπο τόν πραγματικό χαρακτήρα και τις διαστάσεις τής κρίσης τής έποχής μας²⁰.

Γιατί, πίσω άπ' τήν κενότητα, τήν ταπεινώση και τόν πόνο πού δηλητηριάζει τήν ανθρώπινη ύπαρξη σ' αυτή τήν κοινωνία, βρίσκονται ό βαθύς παραλογισμός και ή ήθική χρεωκοπία τού ίδιου τού μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ούτε οί άγαναχτισμένες διαμαρτυρίες, ούτε οί μεταρρυθμίσεις μέσα στα πλαίσια τού μονοπωλιακού καπιταλισμού, μπορούν νά σταματήσουν τήν καθολική παρακμή. Και καθώς γίνεται κάθε μέρα όλο και πιο φανερή αυτή ή παρακμή, κάνει όλο και πιο προβληματικό τόν όρθολογισμό, άκόμα και για τις πιο θεαματικές προόδους τής έπιστημονικής γνώσης και τής τεχνικής όργανωτικής δεξιοτεχνίας. Οί τελειοποιήσεις στα μέσα μαζικής έπικοινωνίας άπλώς έπιταχύνουν τόν έκφυλισμό τής λαϊκής κουλτούρας. Οί άκρότητες τελειοποίησης στην κατασκευή όπλων μαζικής καταστροφής δέν κάνουν τήν παραγωγή τους όρθολογική. Ο παραλογισμός τού σκοπού άρνεϊται κάθε τελειοποίηση τών μέσων. Ο ίδιος ό όρθολογισμός γίνεται παράλογος. Φτάσαμε σ' ένα σημείο, όπου ό μόνος όρθολογισμός βρίσκεται στη δράση για τήν άνατροπή αυτού τού συστήματος, πού έγινε άθεράπευτα παράλογο.

Μπορούμε νά προσδοκούμε μιá τέτοια δράση σέ έπαρκή έκταση και ένταση για τήν πραγματοποίηση αυτού τού σκοπού; Άπ' τήν άπάντηση σ' αυτό τó έρώτημα εξαρτάται τó μέλλον τών Ήνωμένων Πολιτειών και τού μονοπωλιακού καπιταλισμού. Τό ίδιο έπίσης, άν και περισσότερο έμμεσα, εξαρτάται τó μέλλον τής ίδιας τής ανθρωπότητας για πολλόν άκόμα χρόνο.

Ή άπάντηση τής καθιερωμένης μαρξιστικής όρθοδοξίας ότι τó βιομηχανικό προλεταριάτο τελικά θά έπαναστατήσει εναντίον τού καπιταλιστικού καθεστώτος δέ διαθέτει πιά πειστικότητα. Οί βιομηχανικοί εργάτες άποτελούν μιá διαρκώς πιο μικρή μειοψηφία τής άμερικάνικης εργατικής τάξης και οί όργανωμένοι πυρήνες τους μέσα στις βασικές βιομηχανίες έχουν σέ μεγάλο βαθμό ένσωματωθεί στο σύστημα σαν καταναλωτές και σαν ιδεολογικά εκπαιδευμένα μέλη τής κοινωνίας. Δέν είναι όπως οί βιομηχανικοί εργάτες τής έποχής τού Μάρξ, τά κατ' έξοχήν θύματα τού συστήματος, άν και υποφέρουν άπ' τή στοιχειακή του φύση και τόν παραλογισμό του, μαζί με όλες τις άλλες τάξεις και τ' άλλα κοινωνικά στρώματα, περισσότερο από όρισμένα, λιγότερο από άλλα.

Τό σύστημα, βέβαια, έχει τά ξεχωριστά του θύματα πού είναι οί άνεργοι και όσοι δέν είναι σέ θέση νά εργασθούν, οί πλανόδιοι εργάτες γής, οί κάτοικοι τών γκέττο τών μεγάλων πόλεων, οί άποτυχόντες στο σχολείο, οί ήλικιωμένοι πού φυτοζωούν με πενιχρές συντάξεις, με λίγα λόγια οί

20. Growing Up Absurd, σελ. 14 και XVI.

ξεπερασμένοι, εκείνοι πού' έξ αίτίας τής περιορισμένης αγοραστικής τους δύναμης δέν είναι σέ θέση νά επώφεληθούν άπ' τά αγαθά, τέτια πού είναι, τής κατανάλωσης. Άλλά αὐτές οί ομάδες, παρά τήν έντυπωσιακή άριθμητική τους δύναμη²¹, είναι πολὺ έτερογενείς, πολὺ σκόρπιες καί κατακερματισμένες, γιά ν' άποτελέσουν μιὰ συμπαγή δύναμη μέσα στήν κοινωνία. Καί ἡ ὀλιγαρχία μέ τίς δωρεές καί τίς έλεημοσύνες κατορθώνει νά τίς κρατά διαιρεμένες καί νά έμποδίζει τή μετατροπή τους σ' ένα λούμπεν προλεταριάτο άπό άπελπισμένους καί πεινασμένους ανθρώπους²².

Άν στρέψουμε τήν προσοχή μας άποκλειστικά στόν έσωτερικό δυναμισμό τοῦ άνάπτυγμένου μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ μάς έρχεται δύσκολο ν' άποφύγουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι οί προοπτικές άποτελεσματικῆς έπαναστατικῆς δράσης γιά τήν άνατροπή τοῦ συστήματος είναι ισχνές. Βλέποντάς τήν κάτω άπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἡ πιὸ πιθανή πορεία τῶν γεγονότων φαίνεται ὅτι θά είναι μιὰ συνέχιση τῆς σημερινῆς διαδικασίας παρακμῆς, ένῶ ἡ αντίφαση ανάμεσα ὅτις πιέσεις τοῦ συστήματος καί τίς στοιχειώδεις ανάγκες τῆς ανθρώπινης φύσης θά γίνεται ὄλο καί πιὸ άνυπόφορη. Ἡ λογική κατάληξη θά είναι ἡ ὄλοένα καί μεγαλύτερη διάδοση τῶν σοβαρῶν ψυχικῶν διαταραχῶν πού θά ὀδηγήσουν στήν εξασθένηση καί τελικά στήν ύπνόνευση τῆς ίκανότητας τοῦ συστήματος νά λειτουργεῖ άκόμα καί μέ βάση τίς δικές του προϋποθέσεις²³.

Άλλά, ὅπως τονίσαμε στό κεφάλαιο 7, ὁ μονοπωλιακός καπιταλισμός δέν είναι κάτι τὸ άπομονωμένο, καί ὀποιαδήποτε θεωρητική πρόβλεψη τοῦ μέλλοντός του πού παίρνει ύπ' ὄψη τῆς μόνο τοῦς έσωτερικοῦς νόμους

21. Βλέπε τήν εξέταση τῶν διαστάσεων τῆς φτώχειας ὅτις Ἐνωμένες Πολιτεῖες σήμερα στό κεφάλαιο δέκα, 2.

22. Αὐτοί είναι φυσικά οί αντικειμενικοί σκοποὶ τῆς κυβέρνησης Τζόνσον μέ τὸ λεγόμενο «πόλεμο κατά τῆς φτώχειας».

23. Τὸ ὅτι μπορεί νά μήκαμε κιόλας σ' ένα τέτιο στάδιο προκύπτει άπ' τίς διαπιστώσεις τῆς λεγόμενης Μελέτης τοῦ Κέντρου Μανχάτταν, τῆς πιὸ έμπεριστατωμένης άπό πολλές άπόψεις έρευνας πού έπιχειρήθηκε μέχρι σήμερα, τῆς ψυχικῆς υγείας μιᾶς μεγάλης ομάδας ανθρώπων. Βασισμένη σέ μελέτες πού έγιναν γιά μιὰ ὀκταετία σέ μιὰ σχετικῶς πλούσια καί ὀλοκληρωτικά «λευκή» περιοχή τῆς πόλης τῆς Νέας Ὑόρκης, καί άναφερόμενη μόνο στοὺς ενήλικους ἡλικίας άπό 20 μέχρι 50 ἐτῶν, ἡ έρευνα αὐτῆ διαπίστωσε, ὅτι μόνο τὸ 18,5% τοῦ δείγματος θά μπορούσε νά καταταγεῖ στήν κατηγορία τῶν «γιῶν», ἐκείνων δηλαδή πού δέν εμφανίζουν αξιόλογα συμπτώματα. Οί κατηγορίες ἡπιων καί μέτριων συμπτωμάτων άριθμοῦσαν τὸ 36,3% καί 21,8% αντίστοιχα. Καί τῶν σημαντικῶν, σοβαρῶν καί κείνων πού φτάνουν μέχρι τήν άναπηροποίηση ἦταν 13,2%, 7,5%, καί 2,7% αντίστοιχα. Ἔτσι, πάνω άπ' τά τέσσερα πέμπτα τοῦ δείγματος διαπιστώθηκε ὅτι ύποφέρουν άπό κάποια άναγνωρισμένη μορφῆς ψυχικῆς άνωμαλίας καί σχεδὸν τὸ ένα τέταρτο ἦταν στήν «κατηγορία τῆς εξασθένησης τῆς ψυχικῆς υγείας». Leo Srole κ.ά. "Mental Health in the Metropolis: The Midtown Manhattan Study", Νέα Ὑόρκη, 1962, σελ. 34.

καὶ τάσεις του εἶναι βέβαιο ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ παραποίηση τῆς πραγματικότητας. Οἱ Ἠνωμένους Πολιτεῖες ἐξουσιάζουν καὶ ἐκμεταλλεύονται ὅλες τὶς χώρες καὶ τὰ ἐδάφη τοῦ λεγόμενου «ἐλεύθερου κόσμου» καὶ κατὰ συνέπεια ἀντιμετωπίζουν ἀντίσταση διάφορων βαθμῶν. Ἡ ὑψηλότερη μορφή ἀντίστασης εἶναι ὁ ἐπαναστατικὸς πόλεμος ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ἀπόσπαση ἀπὸ τὸ παγκόσμιον καπιταλιστικὸ σύστημά καὶ τὴν ἐναρξὴ τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς οἰκοδόμησής πάνω σὲ σοσιαλιστικὴ βάση. Τέτιοι πόλεμοι δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τὸ δευτέρου παγκόσμιου πόλεμο καὶ μετὰ καὶ οἱ ἐπαναστατημένοι λαοὶ πραγματοποίησαν ὀλόκληρη σειρά ἱστορικῶν νικῶν στὸ Βιετνάμ, τὴν Κίνα, τὴν Κορέα, τὴν Κούβα, τὴν Ἀλγερία. Οἱ νίκες αὐτές, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλοένα καὶ πιὸ ἐκδηλῆ ἀνικανότητα τῶν δυνάστεων χωρῶν νὰ λύσουν τὰ προβλήματά τους μέσα στὰ πλαίσια τοῦ παγκόσμιου καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἔσπειραν τοὺς σπόρους τῆς ἐπανάστασης σ' ὅλες τὶς ἡπείρους — τὴν Ἀσία, τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς σπόρους θὰ βλαστήσουν καὶ θὰ ὀριμάσουν γρήγορα, ἄλλοι ἄργα καὶ ἄλλοι ἴσως μόνο ἀφοῦ περάσουν μιὰ μεγάλη περίοδο βλάστησης. Ὀλοφάνερη εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει πὸς ἔχουν φτευθεῖ βαθειὰ καὶ δὲν ὑπάρχει προοπτικὴ νὰ ξεριζωθοῦν. Δὲν εἶναι πιά ἀπλὸ σχῆμα λόγου νὰ μιᾶμε γιὰ παγκόσμια ἐπανάσταση: Ὁ ὄρος ἀποδίνει κάτι ποὺ εἶναι πιά πραγματικότητα καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ γίνετα ὄλο καὶ πιὸ πολὺ τὸ κυρίαρχο χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς ποὺ ζοῦμε.

Οἱ συνέπειες αὐτοῦ τοῦ γεγονότος γιὰ τὸ μέλλον τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ ἄρχισαν νὰ γίνονται καταφανεῖς. Ἡ ἄρχουσα τάξη τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἀντιλαμβάνεται ἐνστιχτώδικα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴν πείρα ὅτι κάθε πρόοδος τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης εἶναι καὶ δική της ἥττα, πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ. Εἶναι ἀποφασισμένη νὰ ἀντισταθεῖ σὲ τέτιες προόδους ὅπουδήποτε κι ἂν ἀπειληθοῦν καὶ μὲ ὅποιαδήποτε μέσα ἔχει στὴ διάθεσή της. Καὶ ὑπολογίζει ὅτι ἡ τεράστια ὑπεροχὴ της στὴν τεχνολογία τοῦ πολέμου θὰ τῆς δώσει τὴ νίκη. Ὅμως, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει πραγματικὴ νίκη γιὰ τὴν ἀντεπαναστατικὴ πλευρά. Στὴ βάση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐκρηξῆς ὑπάρχουν πολλὰ πραγματικὰ οἰκονομικά, κοινωνικά καὶ δημογραφικά προβλήματα. Καὶ ἡ φύση τῆς ἀντεπανάστασης εἶναι νὰ παρεμποδίζει τὴν ὀρθολογικὴ ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν προβλημάτων, νὰ μὴν ἐπιτρέπει νὰ λυθοῦν ἀπὸ μόνα τους. Ἡ ἀντεπανάσταση μπορεῖ νὰ κερδίζει καὶ πραγματικὰ ἔχει κερδίσει πολλές μάχες, ἀλλὰ ὁ πόλεμος συνεχίζεται καὶ ἐπεκτείνεται, καὶ δίπλα μεγαλώνει καὶ ἡ ἀνάμιξη τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν.

Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ θὰ ἔχει γιὰ τὶς Ἠνωμένους Πολιτεῖες αὐτὴ ἡ διαρκῶς ἀδξανόμενη ἀνάμιξή τους στὴν ὑπόθεση τῆς ἀντεπανάστασης, ἀλλὰ ἐξίσου δὲν ἐπιτρέπεται κανεὶς νὰ ἀμ-

φιβάλλει ότι ή ανάμιξη αυτή τελικά θα επηρεάσει όπωσδήποτε βαθειά τόσο την έσωτερική όσο και την έξωτερική πορεία των γεγονότων. Μακροπρόθεσμα τó κύριο βάρος αυτής τής ανάμιξης θα πέφτει πάνω στη νεολαία τού έθνους. Η ανάγκη για στρατιωτικό δυναμικό φαίνεται βέβαιο ότι θα μεγαλώσει άπóτομα. Ένδέχεται στο άμεσο μέλλον να γίνει κανόνας για τούς νέους Άμερικανούς να περνούν κάμποσα χρόνια τής ζωής τους, αν έχουν την τύχη να επιζήσουν, πολεμώντας στις ζούγκλες και τὰ βουνά τής Άσίας, τής Άφρικής και τής Λατινικής Άμερικής. Η ψυχική ένταση και οι φυσικές κακουχίες που θα δοκιμάζουν αυτοί και οι οικογένειές τους θα προσθέσουν μιá νέα διάσταση στην άγωνία που προκαλεί ένα αντιανθρωπιστικό κοινωνικό σύστημα. Τó άποτέλεσμα θα είναι μήπως μόνο ή επιτάχυνση τής διαδικασίας παρακμής που είναι ήδη τόσο προχωρημένη; Η μήπως ó συγκλονισμός πρόκειται να ξυπνήσει ίσως σε όλο και περισσότερους ανθρώπους τή συναίσθηση τής επείγουσας ανάγκης για μιá βασική άλλαγή; Η μήπως, όπως πιστεύουν όρισμένοι, ή όλο και περισσότερο καταφανώς άπελπιστική θέση της, όδηγήσει την άμερικανική άρχουσα τάξη στον έσχατο παραλογισμό τού πυρηνικού όλοκαυτώματος;

Τó ότι κανείς σήμερα δεν μπορεί να δώσει άπάντηση σ' αυτά τὰ έρωτήματα σημαίνει ότι καμιά άπό τις έκδοχές αυτές δεν άποκλείεται, κι ότι ή άνάλυση δράσης για τήν άλλαγή πορείας των γεγονότων έχει πιθανότητες επιτυχίας. Υπάρχουν, μάλιστα, ένδειξεις στο άπελευθερωτικό κίνημα των νέγων τού Νότου, στις έξεγέρσεις των γκέττο των πόλεων και στο άξάνόμενο κίνημα διαμαρτυρίας τής άκαδημαϊκής κοινότητας έναντιον τού πολέμου στο Βιετνάμ, ότι σημαντικά τμήματα τού άμερικανικού λαού είναι έτοιμα να ένωθούν έναντιον τού κοινωνικού καθεστώτος που συσσωρευτικά άπ' όλες του τις πλευρές άποκαλύπτεται σαν άφόρητο. Άν έτσι έχουν τὰ πράγματα ποιός μπορεί να βάλει όρια στον άριθμό των ανθρώπων που μπορεί να συμμαχήσουν έναντιον τού μονοπωλιακού καπιταλισμού στο μέλλον;

Άλλά και αν ακόμα τὰ σημερινά κινήματα διαμαρτυρίας ύποστούν ήττα ή άποδειχθούν έκτρωματικά, αυτό δε θα ήταν λόγος να άποκλείσουμε τή δυνατότητα ενός πραγματικού επαναστατικού κινήματος στις Ένωμένες Πολιτείες. Όσο ή παγκόσμια επανάσταση απλώνεται και οι σοσιαλιστικές χώρες δείχνουν με τó παράδειγμά τους ότι είναι δυνατό ή κυριαρχία τού ανθρώπου πάνω στις δυνάμεις τής φύσης ν' άξιοποιηθεί για τήν οικοδόμηση μιás όρθολογικής κοινωνίας που να ίκανοποιεί τις ανθρώπινες άνάγκες των ανθρώπινων όντων, όλο και περισσότερο οι Άμερικανοί μοιραία θ' άμφισβητήσουν τήν άναγκαιότητα αυτού που τώρα παίρνουν σε δoσμένο. Άπ' τή στιγμή που τούτο θα συμβεί σε μαζική κλίμακα, ακόμα και τὰ πιο ίσχυρά στηρίγματα τού σημερινού παράλογου συστήματος θα

καταρρεύσουν και τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδημιουργίας θὰ ἐπιβληθεῖ σὰν καθαρὴ ἀναγκαιότητα. Αὐτὸ δὲν πρόκειται νὰ συμβεῖ μέσα σὲ πέντε ἢ δέκα χρόνια, ἴσως νὰ μὴ συμβεῖ στὴ διάρκεια τοῦ αἵωνα μας : Λίγα εἶναι τὰ μεγάλα ἱστορικὰ δράματα ποὺ ὀλοκληρώνουν τὴν πορεία τους σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἄλλὰ εἶναι ἴσως πιὸ λίγα τὰ ἱστορικὰ δράματα ποὺ δταν καλοξεκινήσουν συμβαίνει ν' ἀλλάξουν τὸ χαρακτῆρα τους ἢ ν' ἀναστρέψουν πορεία πρὶν ἀποκαλυφτοῦν ὅλες τους οἱ δυνατότητες. Τὸ δράμα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἡ παγκόσμια ἐπανάσταση — μὰ αὐτὸ τὸ δράμα δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει στὸ τέρμα του πρὶν ἀγκαλιάσει τὸν κόσμον ὀλόκληρον.

Στὸ μεταξὺ αὐτὸ ποὺ χρειάζεται σ' ἐμᾶς, ἐδῶ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς, εἶναι ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ, τὸ θάρρος στὴν ἀντιμετώπιση τῶν πραγματικότητων καὶ ἡ πίστη στὴν ἀνθρωπότητα καὶ στὰ πεπρωμένα της. Ἄν τὰ διαθέτουμε αὐτά, θ' ἀναγνωρίσουμε καὶ τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωσή μας νὰ ἀφιερῶσουμε τὸν ἑαυτὸ μας στὴν πάλιν ἐναντίον ἐνὸς ἁμαρτωλοῦ καὶ καταστροφικοῦ συστήματος ποὺ ἀκρωτηριάζει, καταπιέζει καὶ ἀτιμάζει ὄσους ζοῦν κάτω ἀπ' αὐτὸ καὶ ποὺ ἀπειλεῖ νὰ σπείρει τὴν καταστροφή καὶ τὸ θάνατον σὲ ἑκατομμύρια ἄλλους ἀνθρώπους σ' ὀλόκληρον τὸν κόσμον.